ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

III

Р А

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by **Ukrainian Publishers Ltd.**

№ 3 (183), March, 1963, Vol. XVI.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORth 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1962 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентіна	300 пезів	175 пезів	90 пезів	30 пезів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б.фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США . . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перечислення на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed by **Ukrainian Publishers Ltd.**, 237, Liverpool Rd., London, N.1. Tel.: NOR 1828.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3/109 (183) БЕРЕЗЕНЬ, 1963 Річник X (XVI)

ЗМІСТ III-ої КНИЖКИ

Леонід Полтава: ПОЕМА ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 243

Г. Честахівський: НА МОГИЛІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА 249

Юліян Кенджицький: У ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ 1846 РОКУ 258

Д-р О. Воропай: ЕТНОГРАФІЯ — НАУКА ПРО НАЦІЮ 265

І. Світ: СУД НАД УКРАЇНЦЯМИ У ЧІТІ 276

Інж. Лев Биковський: ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ У ВАРШАВІ 1944 РОКУ (Спомини очевидця, продовження, 3) 288

Є. Алетіяно: »З ІДЕЄЮ У СЕРЦІ — ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ« (продовження, 4) 296

Ф. Балицький: ТАБІР »ОРЛИК« (Лірична поема, закінчення, 2) 305

Володимир Куліш: ЛІС ШУМИТЬ (П'єса на 5 картин із повстанського життя) 319

Поезії

Левко Ромен: ЖОРСТОКІ ІДИЛІЇ; О, НІЯҐАРО! — 315-316.* *Лариса Мурович:* ЗОЛОТЕ НАМИСТО; СЛІПЕЦЬ — 316-317. * *Андрій Легіт:* 1933 РІК — 318.

Мирослав Стиранка: КУЛЬТУРНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ 340

Мґр Петро Гой: ДО ПРОБЛЕМИ ВПОРЯДКУВАННЯ МАТЕРІЯЛУ ПРО СТЕПАНА БАНДЕРУ 345

А. Кирпич: УВАГИ ДО СТАТТІ ПРОФ. Д-РА І. МАРЧЕНКА 349

Микола Кравчук: З ВИДАНЬ У ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ 352

ВІБЛІОГРАФІЯ 355

Д.: З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ 356

ПОЖЕРТВИ 359

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:
"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.
Mr. W. Lytwyn
95 David Street.
O'Connor, A.C.T.
Canbera.

АВСТРІЯ:
M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4.Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРҐЕНТИНА:
W. Zastawnyj
Solcr 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬҐІЯ:
Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:
W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:
"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:
I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:
H. Cebrij
303 E. 8th St.
New York 9, N.Y.

Чікаґо і околиця:
Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:
M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28. Mich.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. (анг.) або 80 цен. Всіх наших Кольпортерів і Представників поза Беликобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБІ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІҐРАЦІЄЮ!

Леонід ПОЛТАВА

Поема про Тараса Шевченка

(Уривки)

Присвячую скульпторові І. К.

ЗАМІСТЬ ІНТРОДУКЦІЇ

Поскрипує колесо давнього воза
По давній дорозі нужди й лихоліття,
Поскрипує віз у дощі і в морози,
З століття в століття.

Та, власну дорогу розбивши докраю,
Тринадцять доріг підімнувши під себе,
Віз швидше і швидше себе підганяє
У замкненім колі земельного неба.

Не віз гуркотить на скрипучих колесах, —
Він мчить мов ракета, мов тінь кругойдуча,
Настільки тілеса, що аж безтілеса,
Настільки незрушна, що аж летюча.

Як тінь батога, мертвий обхват нагаю,
Мов зашморг глухої петлі,
Той привид міцніш і міцніш затягає
Напружені груди Землі.

*

1. *В роменськім сквері — неба сіра смуга.*
У затишку полтавських вечорів
Сидиш, замислений. Не хочеш прапорів
Ані вітань, ні сурм. Лиш зморшка біля брів —
Неначе борозна позаземного плуга.
Таким Тебе пізнав. Таким прийшов туди
Ген-ген із Канева — у камені німому.
Даремно йшли з поклонами сіроми,
Даремно все тоді чекало грому
І на коліна падали сади! . .

2. *Тоді, попрощавшись з моєю землею,*
Зустрів я в чужинному сні

Тринадцять доріг, що глухою петлею
Вп'ялися у груди мені;
І кожна вела на поріг свого світу,
І кожна тягла у свій світ:
Тринадцять завітів і заповітів —
Аж очі з орбіт!

А вранці, дивуючись вигадці долі,
Неначе сліпий з поводарем,
Я сам залишився на берлінському Дикому полі
З напівобгорілим Твоїм »Кобзарем»;
І дівчина з давнього-давнього роду,
З купальських вогнів, із Даж-божих сторін
Тобою свою привітала свободу —
Високою піснею, вищою стягів,
Розбитих і ще не розбитих райхстагів, —
Вона звеличала свободу привітом:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте! . .

Отак і пішли ми з ґотичних печер,
Без Тебе — з Тобою, без віри — у вірі,
І нас не провів, наче зляканих птахів у вирій,
Роменський осквернений сквер.

3. А здавалось — свобода тоді прогриміла
Золотим копитом переможця-коня,
Коли болем знеможене, остовське тіло
Опинилось у щирих обіймах дня.
Мов зернина, для Тебе зростало вдруге,
Втретє, всоте! Само собі
Наказало ожити!

Ти йшов за весняним плугом
І, здавалось, земля уклонялась Тобі;
Били дзвони Твого Великоднього слова,
Йшли народи на свято — на свій поріг . . .
Та на згарищах Києва, на румовищах Львова
Не знайшлося землі для вигнанцевих ніг.

Мов тінь батога, мертвий обхват нагаю,
Як зашморг глухої петлі,
Той привид міцніш і міцніш затягає
Напружені груди Землі . . .

4. *Як тоді, коли обертали весною*
Наші клени у шибениці, так і тепер
Ти сидиш на високому камені,
Закутий у панцир спокою,
І вже серце не відає:
Ти — живий, скам'янів чи помер?

Твоє зерно зіходить, росте, і пружніє, Сіячу.
Я між ним, при дорогах чужих,
За тридев'ять земель, —
За Тобою услід не сміюсь і не плачу,
Лиш молю: дай, Всевишній, побачить,
Як підводитись буде Земля —
Позбуватися людських пустель!

7. *В роменському сквері — неба сіра смуга.*
У затишку полтавських вечорів
Сидиш, замислений. Не хочеш прапорів
Ані вітань, ні сурм. Лиш зморшка біля брів —
Неначе борозна позаземного плуга.

Поскрипуючи, йдуть собі і йдуть
Накульгуючи, відступають покоління.
Хтось рвався з них на Заповітну путь,
Хтось вироста з козацького насіння! —

Устань! Спини їх! Дай священний ніж, —
Ним або ворога, або дітей доріж!

Та в затишку полтавських вечорів,
В Ромні без ярмарку, у скверику без квітів,
Сидиш на камені, неначе й сам закам'янів,
І тільки зморшка біля брів —
Немов рядок Нового Заповіту!

8. *Ти, що вийшла з вогнів купальської ночі,*
Із капання воску і крови, і сліз,
Що видерла вражі азійські очі,
Щоб горде сідло проміняти на віз;
Що бродом ішла до німого Босфору,
Що скинула в море Бахчисарай,
Що, наче коня, прив'язала півморя
Й забула при прив'язі »Рідний край«;
Що вміла в своїй Десятинній загинуть,
А в Лаврі — воскреснути наяву,
Що рідного слова пекучу жоржину
Несла на завіяну снігом Москву;

Що, степом і салом обрісши, мов лепом,
Впивалась з Богданом під сміх недорік,
Та все ж підняла над степами Мазепу
І честь донесла у Сімнадцятий рік! —
Вітчизно могутня, Вітчизно ясна, —
Тепера Ти — майже моя сторона,
Майже
Сторона . . .

Поскрипує колесо давнього воза
По давній дорозі нужди й лихоліття,
Поскрипує віз у дощі і морози
З століття в століття . . .

З Заріччя — в Сибір,
З Сибіру в Альжір,
З Альжіру — в Заріччя . . .

11. *О, як Тебе треба завжди і завжди,*
Поете любови і серця!
Чому ж Ти у скверику відгородив
Себе від вселюдського серця?

Прип'яті годинники рвуться іти,
Серця матерів — у тривозі,
Бо котяться й далі тривожні світи
На многостолітньому возі;

Не котяться — мчаться із ревом ракет
(У середньовічнім полоні!),
Вже мало для них і газет, і плянет, —
Туди б, де лиш Божі долоні ! . .

12. *Пробач!*
Я ж на слизнях паризького бруку,
На змієвих закрутах долі
Не раз відчував Твою батьківську руку
І пристрасне слово про волю;
І скільки ще вдома натхненно і радо
Ти вів мене в стовпищі лиць
Панелями Лювру, паркетами Прадо,
На світлі вершини сикстинських каплиць!

Хіба ж не з Тобою ішли в Колізеї,
У тих катакомбах ходили,
Що з мертвих печер — у безсмертя музеї,
В огонь християнської сили!

Хіба ж не поставив, мов свічі, тоді Ти
Слова на Святому Престолі:

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

14. *Та завжди, коли ніч світова*
Мов петля повисає над світом, —
Ти тоді посилаєш думки і слова
Прорости березневим квітом:
Світлим спалахом любих жоржин,
Всеземельних палких орхідей,
Щирим сміхом рожевих дітей,
Ніжним усміхом наших дружин, —
І гримить Твій нечутний крок
Голосами юначих клярнетів!..

15. *Хохландська пустеля й піратський Бродвей —*
На спільному возі, ракетному возі,
З макетами квітів, сердець і людей,
З прихованим слідом столітніх корозій;
Гримить і гримить карнавал світовий,
Тринадцять доріг — пролітають в одній,
Безшляхій, тупій, бездорожній дорозі.

16. *Як Ти можеш спокійно сидіти*
В занімілому сквері, там, над Сулою?
Ніч аж регоче Див-птицею злою,
Горді комоні не ржуть за Сулою
І на стерні залізніючих піль
Самотньо вмирає Буфало Біль...

Петляють, шиплять тринадцять доріг,
Збігаються в чортів ріг,
В єдину,
Безшляху,
Безобрійну путь!

17. *А —*
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть...

І наче знак земного свята,
Немов Твої святі думки,
Що проростатимуть віками, —
І споконвічними вінками
Над землями горять зірки.

Ти спокійний у своєму сквері —
У соборі зоряного світу:
Гаснуть рокенрольні ефемери
На живій дорозі »Заповіту«;
І мене вже більше не бентежить
Блиск середньовічної ракети, —
Гасне він у золотій пожежі
Серця всенародного Поета!

Непорушний — і такий крилатий! —
Там, у сквері, при ріці Сулі,
Відаєш, що

Буде син і буде мати,
І будуть люди на землі!

Нью-Йорк, 1960-1961

»СВОЯ ПРАВДА, І СИЛА, І ВОЛЯ«

»Ці вирази — »Правда«, »Сила«, »Воля« — знаходимо у Шевченка в найрізнородніших варіянтах. Мають вони подвійне значення: містичне і конкретне — у відношенні до української землі. З одного боку Правда — це комплекс ідей, аксіом (»ідеологій«), традицій вищого духового порядку, без якого не може жити жадна суспільність, як тіло без душі і духа. Сила — це та духова енергія і захоплення правдою, якими горить серце. Воля — це непохитне зусилля, щоб всупереч силам матерії — забезпечити тріюмф Правди. У світі видимім Правда Шевченкова — це основні підстави того ладу, який має панувати на землі й на Україні передусім, надхненний аксіомами вищої Правди. Це — »новий і праведний закон«, переклад тої Правди на мову суспільства. Сила — це політично-мілітарна сила зорганізованої в суверенну державу нації, яка той »праведний закон« має запровадити в себе і хоронити його від ворогів. Воля — це ідеал ладу суспільности, вільної нації — на всіх ділянках її життя«.

(Д. Донцов: »Незримі скрижалі Кобзаря«, стор. 178)

ІЗ СПОГАДІВ ПРО Т. ШЕВЧЕНКА

*Г. ЧЕСТАХІВСЬКИЙ**

НА МОГИЛІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ЛИСТИ З УКРАЇНИ

Федоре Івановичу[1] і люба громадонько українська!

Батько наш, дорогий Кобзар, орел сизокрилий, уже в Києві. Вчора, 6 числа, о 6-й годині ранку, ми приїхали в Бровари, там ночував студент Київського університету, дожидав нас. Ми сказали йому, що рушимо з Броварів о 10-й годині ранку, і він відправився в Київ.

Тут я роблю пропуск, — потім розкажу.

Процесія почалася біля п'яти годин вечора у самому лісі, що в бік від Броварів. На мосту одпрягли коней, і студенти та громада везли на руках Кобзаря аж до самісінької церкви Різдва, що на Подолі. Всю дорогу казали привітальні слова батькові Кобзареві і поставили його на ніч у церкві. В неділю о четвертій годині одслужили панахиду і понесли батька Дужого на руках своїх дітки щирі та розумні, шануючи святу пам'ять Кобзаря свого. Як вийшов я з церкви, то й не знаю, браття українці, як вам сказати, що діялося зі мною — хотілося б померти.

Домовину Кобзаря поставили на мари і несли на руках понад Дніпром широким і понад крутими горами.

Попереду їхали на конях верхи два жандарми, за ними хор не солдатської, а городової музики, грали марш, за ним потім попи, за ними група цехових міських значків, а потім красувалася кобзарська труна, накрита китайкою — з слугою козацькою, а навколо нього одинадцять значків міських цехів. Процесія розтягнулась на цілісіньку версту, а вигляд був такий величний та добром пахучий, що хіба тільки у Бога є в раю.

---

*) Григорій Честахівський — художник посередньої якості. З-поміж друзів Т. Шевченка він відзначався щирістю, теплотою і вірністю. Петербурзький комітет для похорону Шевченка доручив йому і Олександрові Лазаревському супроводити труну Шевченка з Петербурґу до Києва, а потім до Канева. Після похорону Т. Шевченка на Чернечій горі, Г. Честахівський залишився в Каневі, насипав та впорядкував могилу. Зустрічався часто з населенням і говорив з ним на різні хвилюючі теми. У зв'язку з цим на Честахівського посипались доноси до губернатора і поліції, як на »агітатора-бунтівника«. Місія Честахівського закінчилася тим, що жандарми взяли його під домашній арешт, а потім вислали до Петербурґу. Про всі ці події розповідає він у листах до української громади в Петербурзі. »Листи з України« Честахівського друкується за текстом журналу »Киевская Старина«, кн. 2, 1898 р.

[1]) Ф. І. Черненко був близько знайомий із Шевченком і часто провідував його хворого.

Отож, уся ця процесія йшла до пароплава, тепер батько Тарас незабаром буде уже зовсім у своїй господі. Його поставили на пароплава, завтра о 7-й год. ранку в Канів їдемо.

6 травня, 2 год. ночі. *Г. Честахівський*

Тутешні декотрі пани запрошують мене до себе, а я не йду, бо вони пани, а од простого люду тільки й чуєш — пани та панщина, переплетена батогом та хворостом, а до того ще проклята сарана дуже напала на поля коло Канева, аж страх, аж сумно, — казав би батько Тарас, якби почув та подивився. Оце вчора, 16-го, тільки що вивершив батькові Тарасові могилу сажнів у два заввишки, а тепер піду оброблять, добрий люд дуже поміг мені у цій справі, з канівським людом почав робити могилу, а кінчив: з пекарцями і хмілянами (поміщицькими кріпаками) — одні за 7 верст від Канева, а другі за 14, і робили щиріше, ніж канівське міщанство. Боже мій! Як би мені хотілось хоч капелиночку подякувати їм на прощання — зварити їм обід на вічне поминання батька Тараса: це ж у нас звичай старовинного заповіту, і народ наш дуже його придержується. Дуже б гарно було, бо батька України поховали, а людові не дали ні шматочка хліба в поминок, тільки своя громада та попи випили по чарочці, трошки перекусили печеної риби з хлібом, а потім Шевченки сім'єю зварили капусти і локшини для купки, то ж все для своїх п'ятнадцяти чоловік, та тим і закінчили. А потім роз'їхались по куточках, як горобці по стріхах, тільки я один залишився і кожен день вештався на Тарасовій горі, хоч дернину або дві викопаю та покладу йому на широкі груди, і щось легше на серці.

Канівським панам і людові якось моторошно дивитися на мене, що я, панич з великого Петербургу, та одягну гайдамацькі штани і сіру свитку, та візьму заступ у руки й роблю Тарасові могилу не так, як би пан робив із заступом у руках, а таки так, як добрий хазяйський син або щирий робітник — або ше краще, як добрий пан посеред кріпаків з палицею або батогом пристає на допомогу людові на панщині; та ще після того візьму та прочитаю щонебудь з »Кобзаря« або олівець у руки та й намалюю яку людину абощо. Те їм навдивовижу, і самі не придумають і не доберуть собі розуму, що б то воно за людина така! Сказав би, що воно пан, так не виходить, пани ж того не роблять, що він виробляє заступом і довбешкою.

От для цих сиріт я дуже бажав би од усього серця зварити обід коло Тарасової хатини і пом'янути з щирим серцем нашим людом його велику та люблячу душу, нехай би вони згадували, що колись-то було, як приїхав батько Тарас з далекої дороги у свою господу панувати між ними. Вони всі називають його батьком Тарасом, що рятував їх волю, а гора, на котрій поховали, Тарасовою горою, замість колишньої назви Чернеча. Оце моя думка: як ви приймете її своїм серцем так, як і я, то чи не можна нам переговорити з громадою про цю справу, може, складуть карбованців 15, то буде вволю, бо у мене нема вже ні копійки за душею, а ті гроші, 50 карбованців, що пришлете, то треба на дорогу. Я послав вам, щоб прислали

мені 50 карбованців моїх грошей із сохранної казни, що на книжку, і тепер дожидаюсь...

8 травня о 7-й годині ранку знялись ми пароплавом »Кременчук« од Києва і привезли батька Тараса до Канева о четвертій годині по полудні. Пароплав причалив до берега нижче Канева верстви за дві з половиною, зняли з пароплава труну, поставили на повозку і повезли понад самісіньким Дніпром, крутогорим берегом, в канівську церкву Пречистої Божої Матері. Доїхали до сільської дерев'яної церкви Спаса Преображенія (перед Каневом). Маленьке сільце понад берегом Дніпра простяглось аж до Тарасової гори і ділиться на три назви: од Канева зветься Селище, середня частина Басарабівка, а коло самої Тарасової гори — Монастирище. Тут був колись монастир, є люди, котрі пам'ятають, як його розбирали і побудували в ньому церкву Спаса Преображенія, що належить до канівського Селища. Цей монастирок пам'ятний тим, що в ньому на Тарасовій горі поховані три козачі гетьмани — Іван Підкова, Кішка і Шах. Максимович розказував оце і показував шлях, де везли вбитого Івана Підкову, тим шляхом везли і Тараса до його тихого дому...

Перед входом у цвинтар процесія зупинилась служити літію. Тут один з київсько-університетської громади, супутний Кобзареві до Канева, виступив до труни і сказав щире сердечне слово батькові Тарасові, це дуже-дуже подобалось канівській громаді цеховій.

Взнавши, що я йду при тілі Тарасовім, кинулись до мене і щиро просили, щоб я дав їм на пам'ять батька Тараса, що оце читали, »бо нам так подобалось, що й сказать не можна, як то хороше...«

Поставили труну біля церкви, одслужили панахиду й вечірню, та й потягли шукати пристановище. Знайшли, сповістили громаду нашу, котра зосталася на цвинтарі, зійшлись, я й кажу: »Нап'ємося, брати, чаю та ляжем спати, щоб завтра як можна раніше встать, та поїдемо обирать місто для нової хати Кобзареві«. А мені й кажуть, що місце вже обране. А я: »Та воно добре, що обране, але ж треба всім укупі обирати, роздивившись та порадившись«. Кажуть: »Та ми бачили вже — місце добре, а ви хіба не бачили?« — »Та коли ж мені бачити? Тільки що приїхали, уже й бачити! Я ще й гори тієї не знаю, де вона, на котрій будемо ховати«. А вони: »Як то не бачили? Адже ви були коло церкви, то повинні бачити, бо коло церкви ж будуть ховати Тараса«.

Я зараз побіг у цвинтар, питаю, а мені місце показують, де копать. Я об'явив народу, що воля покійного була така: поховати його на тій землі, де він дуже бажав поселитися при житті своєму, і ніхто не має права закопати його там, де він не хотів. Народ одностайно заговорив, що яка воля покійного була, то так треба й робити.

Варфоломій біжить до мене з дітьми, стривожений, і каже: »Друже мій, чи ви оте місце бачили, де я хочу поховати Тараса? Ось подивіться, як тут гарно, і гора висока, й Дніпро близько, і, Боже мій, як то хороше, а тамоньки, за оградою, купимо місце та й школу поставимо. Ось подивіться,

як добре буде. А школа буде у нього під самим боком«. — »Як би воно добре не було, то все добре тільки по-нашому, а ми давайте добре робити по-Тарасовому, як бажала його душа безсмертна, тоді ще краще зробимо, і добре буде... А давайте лишень, Варфоломію Григоровичу, поховаємо Тараса подальше од церкви... Може, у вас нема грошей, чим орудувать, візьміть моїх тридцять карбованців, а потім оддасте«. А Варфоломій: »Як будем там ховать, то ще й завтра не управимося з цим ділом, а в мене кожна хвилина часу дорога, я вже й так тиждень як рушив з дому«. Я натякнув, що як була ніколи вам, то ми й самі поховаємо, покажіть тільки місце, де ота гора, а ви з Богом їдьте. Варфоломій піддався: »Ну, добре, — каже, — так завтра поїдемо обирать місце, а тим часом ходімо поговоримо з цехами, що візьмуть з нас, що викопають могилу«. Цехарі, недовго думаючи, запалили з нас сто карбованців. »А що, Григорію Михайловичу, яка у вас думка от про цю справу?«, каже мені Варфоломій. А я йому: »У мене зовсім немає ніякої думки в голові, а просто завтра вранці дістанемо заступи та лопати, поїдемо вкупі з київською громадою та збудуємо своїми руками нашому батькові хату«.

Тоді Варфоломій, не сказавши мені нічого, повернувся до цехарів і каже їм: »Ідіть ви собі до чорта, а з ним до самого старшого сатани на пораду, а ми, пане Грицьку, ходімо з тобою та нап'ємося чаю, то чи не буде лишень краще«.

На другий день, у вівторок, 9 травня вранці, пішли ми до Дніпра, найняли човен, сіли й поїхали Дніпром понад крутими берегами. Доїхали до гори, на велику силу вибралися на неї, роздивились, я показав місце, де, помосму, приходилось би робить Тарасові новий будинок, спитав у громади: чи згодні на те? Громада в один голос: »Згодні!« І почалась робота. Викопали яму, а каменярі-солдати вимурували цегляне склепіння і на третій день, у середу, 10 травня, в три години по полудні, відправились у церкву. одслужили, як положено по закону, що треба було, потім протоієрей промовив, спасибі йому, в церкві до батька Тараса прощальне слово: »Ти, каже, брате нашого Христа, Тарасе, справжній щирий батько свого українського народу, в солдатській шинелі, у тяжкій неволі, далеко на чужині, не переставав боліти серцем за люд свій і за його слово! Мир тобі, Тарасе!«

Потім винесли труну, поставили на козацький віз, накрили червоною китайкою, а замість волів впрягся люд хрещений, і повезли, як слід, діти свого батька, що повернувся з далекого краю до свого дому. Як рушили од церкви, то везли парубоцтво, чоловіки і наша київська громада. Я давай ходити поміж дівчатками і дітками малими, щоб і вони приставали докупи, »бо ви ж, кажу, для Тараса однаково були любі, як парубки, жінки, діти і баби, то беріться усі укупі везти«. Дівчата усміхались, соромились. відговорювались, що і так багацько везуть без них.

Як тільки ступив я перший шаг на канівську землю, то зараз познайомився з людом:

— Здорові були, люди добрі! Здоровенькі, дівчатка!

— Здрастуйте.

— А що, чи сьогодні свято яке, чи що, що ви гуляєте?

— Ні, свята нема ніякого, а чули, що сюди привезуть отого пана, що привезли, так оце стоїмо і дожидаємося.

— А хто ж вам сказав, що його привезуть?

— Та тут увесь люд про це говорить, у нас давно чутка йде, що його привезуть, ще казали в піст або на Великодніх святках привезуть, але ж не було, а вчора казали, що сьогодні безперемінно буде, так ми й вийшли подивитися.

— І добре зробили, спасибі вам. Так уже коли прийшли назустріч, то проводьте аж до церкви, як слід діткам, почтимо пам'ять батька.

— Та ми ж оце туди йдемо.

— Добре, ходімте укупі, ходімте, — і потягли за возом. Я йшов з людом, розказував їм, що це за чоловік.

Тарас просив їх, щоб вони не звали його паном, а звали батьком Тарасом. Дійшли до слобідки, я роздав дівчаткам по квіточці з Тарасової петербурзької могили на пам'ять, і третя доля канівського люду була вже знайома зі мною. На такий лад робив я скрізь, де проїхали за Тарасом, од Петербургу і до самісінького Канева.

Так ось чому люд коло мене ходив роєм: йому хотілося слова, а я не скупився на цей товар. Тараса скрізь приймали то за полковника, то за генерала.

»Люди добрі. Бог зна, за віщо це од вас така зневага до простого кріпака Тараса«, як грім тріщало в ушах хрещеного люду.

Повезли Тараса вниз на потік, а я пішов навпростець горою з людом, побачив маленького та гарненького хлопчика і кажу йому:

— Ти ж таки як козак добрий, то тобі зовсім не годилося б отут плентатись поміж жінками та дівчатками, а пішов би ти та пристав до козацької громади, що везуть батька Тараса, та поміг би козацькому батькові до сонця доплентатись додому, та як звичайний козак, то й дівчат підмовив би до підмоги.

Коли це підходить до мене молодиця, червоною хусткою пов'язана, і питає мене:

— Паничу, а скажіть, будьте ласкаві, чи то ж воно подобає жіночій статі мішатись в оце діло?

— Нема, — кажу їй, — нічого найкращого, як усім діткам укупі, жіночій і чоловічій статі, од малого і до старого, вшанувати пам'ять батька Тараса, бо він був усім діткам України як батько і кохав усіх однаково як чоловічу, так і жіночу стать.

Молодичка одійшла від мене, а я забавлявся з хрещеним людом і випередив сажнів на сто Кобзарів поїзд, що йшов між горами потоком, мені було видно за садами тільки верхи корогви.

Я спустився з людом униз, перейшли потік, і я піднявся трошки під другу гору, звідки стало видно, як на долоні, ввесь Кобзарів поїзд.

Коли дивлюсь — як макова нива зацвіла коло Кобзаревої домовини, а сама домовина, як найбільша маківка, красується посеред великої ниви: всі діточки, як квіточки, а дівчата, як маківки, обступили густою батавою і везуть віз Тарасів, а жіночки позаду воза помагають і ні одної мужеської душі нема не тільки у возі, а й близько коло воза. У мене навернулись на очі сльози від такого дива, я пішов назустріч і сказав:

— Велике вам спасибі, батьківські дочки, хай вам Бог дасть щастя за цю послугу і допоможе на все добре в житті.

Було дівочою відповіддю: »Ми думали, паничу, що ви жартуєте, а якби сказали, ми б од самої церкви повезли, а тепер уже нікому не дамо везти, аж до самої могили довеземо«.

Молодиця в червоній хустці була стара дівка, старшинець над дівками, і як допиталась у мене правди, що не жартую, зразу загадала дівчатам везти Тараса. А ще тільки від'їхали від міста на версту.

Навколо Канева немає жодного місця рівного, навіть на двадцять сажнів, усе гори та гори, поросли лісом, і доводиться чи йти, чи їхати згори вниз, а знизу на гору отакою дорогою. Любі канівські дівчата везли батька України добрих верст вісім, або й усіх десять, то треба було далеко, далеко кругом об'їжджати лісом, бо такі гори усе, що насилу зійдеш пішки, а їхати нема і в помині... Деякі дівчата не мали де притулитися до Кобзаревого воза, напали на ліс і давай ламати віти і устеляти дорогу Кобзареві. Як побачив те весь народ, і мале і велике, як кинуться на ліс, — затріщав, сердешний, як од доброго пожару, покрилася Кобзарева дорога зеленими вітами, як зеленим килимом застелена. Аж серце мліло од такого дива, наче яка комашня з Божого неба залетіла мені під саму шкуру і козака витанцьовувала, — так було любо, радісно та весело дивитись на дівоцьку славну потугу.

Як везли, то поперед усієї процесії несли портрет Кобзаря, і увесь люд, до малої дитини, бачив, який він був живим.

Як привезли до могили, то зняли домовину з воза і почали знову відправу попи, а портрет поставили високо на груші в головах домовини. Кінчили попи, зараз почала київська наша братія востанне привітне і прощальне слово Кобзареві. Таких було чотири чоловіка, один говорив від білоруської народності, а кінчив піп, отець Феодосій, цей уже п'ятий.

Опустили біле тіло в могилу, і почав народ розходитися. Потім ми повечеряли і розійшлися, декотрі залишилися ночувати на Тарасовій горі, і всю ніч вогнище горіло, наче гайдамацтво ночувало в лісі з свяченими. Оце ж вам, щирі брати України, розказав, як зумів, як і що було, по своїх силах і знаннях.

Щирий до Вас
Г. Честахівський

Канів, 20 червня 1861 р.

15 липня

Федоре Івановичу і люба громадонько!

Про Тараса знає вся кріпацька Україна, що він був її батьком, заступником, що він улігся коло Канева. Приходять люди зі слобід вклонитися його могилі. Я часто застаю коло могили простих слобожан: стоять, знявши шапки, підпершись на ціпки, з клуночками за плечима, і дивляться на могилу так, що я ще ні разу на своєму віку не бачив такого щирого, тихого, зворушливого погляду людського, ніби в цій могилі закопана остання надія їхня на кращу долю. Бо пани-ляхи кажуть, уже вашу волю закопали у землю, то не діждете бути на волі, ваша воля здохла, і її, як стерво смердюче, закопали біля Канева. А що, хотілося вам бути вільними, от ваша й воля!

На панахиді були слобожани з-за Мошен, три дні ходу до Тарасової могили. Де ходжу, що говорю з хрещеними — очей не зводять: кожне слово ніби з неба падає їм якоюсь благодатною утіхою в серце...

Граматки п'ятдесят штук[2] од Федора Івановича одержані, тридцять віддано попові, а двадцять народові, люди дуже потребують їх. Ті, що одержані від дорогого Данила Семеновича (Каменецького), то як капля з неба впала на спраглий від спеки язик народу. Із слобід приходять і питають, чи немає ще, — ми б купили.

Я писав, щоб прислати якомога швидше різних книжечок, тут можна продавати на базарі, народ дуже хапається за книжки. Як їхатиму до Петербургу, то залишу на базарі у крамниці на такім слові, як бажає Данило Семенович[3]. Я вже говорив про це, і приймають з радістю.

Мих. Матв. Лазаревський поїхав у суботу о сьомій годині вечора у Корсунь до Варфоломія. Кликав мене з собою, я не поїхав, бо дуже перепекло мене сонце на роботі коло Тарасової могили. і тепер, як розварений, не можу нічого робити. У неділю, 9 липня, приїздив у Канів Варфоломіїв син Каленик тарантасом за Чалим. Чалий у Києві інспектором 2-ї гімназії, він їхав з Києва з дружиною на пароплаві до Канева, сидів довго на Тарасовій горі й дуже жалкував, що мене не бачив, я був за Дніпром у Келеберди, а як приїхали додому, то застав візитну карточку од Чалого з жінкою. Чалий — це душа дуже щира і тепла, я гадаю, ви знайомі з ним по його слову над Тарасовою могилою[4].

Пекарі — маєток Парчевського, який збирається впіймати мене на своїй землі, зв'язати як бунтівника народного і приставити під конвоєм в місто Канів.

---

[2]) »Южно-русский букварь« — складений Т. Шевченком для українських недільних шкіл і надрукований наприкінці 1860 року.

[3]) Данило Семенович Каменський — управитель Кулішевої друкарні в Петербурзі, енергійний популяризатор Шевченкових творів та українських народних пісень. Брошура, згадана Честахівським, мабуть, якась окремо видана Шевченкова поема, а скоріше — це »Українські пісні з голосами«, що вийшли з друку в 1861 році.

[4]) Див. М. Чалий — »До біографії Т. Шевченка«.

Якийсь лях Шаманський прийшов до сотника пекарського Опанаса та й каже йому: »А покажи мені, будь ласка, своє ружжо, я куплю у тебе«. Опанас пішов у комору за ружжом, а пан за ним, побачив дві книжечки на полиці, узяв їх та й заховав за халяву у чобіт. Опанас просив, щоб віддав, а він відмовлявся, послав за горілкою та й давай напувати Опанаса, поки Опанас таки гарненько набрався, тоді пан знявся та й потяг. Опанасові байдуже, а Опанасова жінка до пана: »Віддай книжечки!« А він не оглядається. Тоді Опанасиха, не бувши дурною, кинулась до ятрівки, а з ятрівкою до третьої жінки-сусідки, через дорогу, та крикнула на Опанаса, той прокинувся, та й побігли наганяти. Нагнали пана, обаранили з усіх чотирьох боків, він не віддавав, тоді вони взялися за нього щиріше, повалили і відняли книжечки.

Понесли до попа, піп, прочитавши їх, каже: »Прийдіть до мене в суботу чоловік з шість, і прочитаю вам усім, щоб ви почули вкупі, що тут написано. Тоді ви підіть до пана, та нехай він прочитає із ваших рук, а йому в руки не давайте, нехай не оскверняє цих книжечок своїми поганими руками«.

Книжечки були: »Тарасова Ніч« і »Псалми Давидові«. Як був обід у суботу, то я при всьому народові примусив Опанасову жінку, як що було, розповісти попам. Як розповіла, піднявся регіт на весь ліс. А я подякував їй та ще й поцілував за те, що добре справилася з Шаманським. Боже мій, який наш народ лагідний та доброзвичайний! Як приведе кому Бог бути на Україні, то самі побачите, що це правда. Який склад, яка хода у жінок і чоловіків, не можна очей відірвати, так гарно, пригоже. Це якась орлина порода людей, а чистота в серці і добродушність — плакати хочеться!..

Якщо губернатор заарештує мене, то треба ж таки дозвіл мати[5] й сидячи в тюрмі, а як знайде це діло не важким, то випровадить до Петербурґу, дозвіл все таки не заважатиме — його пришлють назад, як, бува, мене в Каневі не застане. Хоч це справа, по-моєму, для малих дітей, але беруться за неї великі пани, то ще щоб не прийшлося з-за мухи-слона зазимувати у Каневі. Та глядіть, щоб через це не виключили з Капітулу, бо я ні на волосок не винен, а тільки не можна було цього обійти, бо попав між вовки, то тяжко було викрутитися, щоб не вкусили.

З наступною поштою напишу, коли рушу додому, до громади. Прощайте.

Честахівський

19 липня 1861 р., м. Канів

Федоре Івановичу і брати-українці!

Досидівся я в Каневі! Коїли, коїли, та й накоїли. Вчора, годині о шостій вечора, пішов я до начальника поліції, не до того поляка Монастирського, а до самого старшого поліцейського окружного, і кажу: »Ось вам контрамарка з пошти, що мій паспорт відісланий у Петербурґ, і прошу дати мені дозвіл на проїзд у Петербурґ...«

---

[5]) »Дозвіл мати« — Честахівський просить вислати йому паспорт, якого він забув у себе вдома в Петербурзі.

— Добре, каже, приходьте завтра об одинадцятій годині, — а потім каже: — або не приходьте — я вам пришлю його сам.

Подякував і пішов. Зайшов до отця Феодосія, просидів там довгенько, а потім пішов додому. Коли це згодом з'являється квартальний: »Пожалуйте до начальника поліції«. Була вже дванадцята година ночі. Одягся та й поїхав укупочці з квартальним. Приїхали, увійшли в хату.

— А, моє поважання. А що це ви, Григорію Миколайовичу, здумали тікати від нас уночі, хіба ви не знаєте, який порядок ведеться, що ви повинні одержати від мене дозвіл на проїзд, а не так, як ви здумали тікати від нас уночі.

— Я не злодій, щоб тікати від вас, і нікого не обікрав, щоб пускатися навтікача проти ночі. Та чи ви впізнали мене, чи ні? Адже я був сьогодні у вас і просив дати мені дозвіл на проїзд, це ж було, здається, недавно, години о шостій, чи у вас пам'ять чимнебудь пришиблена, що так швидко забули.

— Бачите, — каже, — тут дільце виникло, і вже губернатору послали донос, то треба вам уже почекати у Каневі, що з цього буде. Ось візьміть лише та підпишіть оце, що я приготував для вас, та тоді і з Богом, додому.

Прочитавши, підписав, що не поїду з Канева без дозволу начальства, та й присів по просьбі начальства. Подумавши трохи, кажу:

— Господи, невже чоловік з кращими думками в голові й добрими намірами неодмінно повинен бути мучеником?

Посидів з хвилину та й пішов додому. Отаке-то! Оце ж, брати-українці, знайте, що, може, день або другий, то і я вже буду сидіти за мурами одинокий і сиротою, між вовками-панами. Що буде, то побачимо, а знайте, що я бачив битих, понівечених людей, і на їх прохання допомогти відповідав: що як почну я вам щонебудь радити, то пани опишуть мене бунтівником народним — раз, а друге — робіть усе, що вам будуть наказувати пани, бо в покірності є пряма надія вашого спасіння від кріпацтва, а якщо, Боже борони, будете бунтуватись та не слухати, то, певно, буде те, що пани сядуть вам на шию років на двісті або на триста, — і більше нічого не говорив. Не знаю, чи послали до губернатора і другі брошурки, тільки поліцейський казав, що при лядському[6] доносі послали »Гайдамак«. Прощайте.

Підіть, будь ласка, до Василя Тимофійовича Новицького[7] і поясніть йому все, що я ні в чому не винний і нічого не боюся, — хоч би самого чорта з рогами. Тільки мені й досадно одне, що я не встигну до строку відпустки явитися на службу, то щоб не виключили з Капітулу.

Олександре Матвійовичу! Прочитайте і пошліть до громади.

Г. Честахівський

---

6) Честахівський часто називає панів »ляхами«, мабуть тому, що в цих районах, та й взагалі на правобережжі України, було багато поміщиків з польської шляхти. До того ж в умовах московської окупації України було вигідніше й безпечніше називати окупантів-гнобителів »ляхами«, щоб не дратувати московської влади.

7) Начальник установи, де служив Честахівський.

*Юліян КЕНДЖИЦЬКИЙ**

У ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ 1846 РОКУ

[1846 р.]. Сиджу на Козиному болоті тихо, як заєць під межею, який тільки вушками стриже, з якого боку шорох підходить. Про книжечку мою [щоденник] цілком забув, хоча урочисто обіцяв собі вписувати все, що тільки зі мною траплятиметься важливішого у житті. А що зі мною трапилося? Нічого! А що постигло всю країну — про те не писатиму. Сиджу і вчуся. Завів кілька сердечних знайомств з різними колеґами. Все це наші з Київщини, з Поділля, з Волині. Зав'язалися стосунки на ґрунті**... Тут появився молодий Немирівець, який шукає світла при немирівському коптявому і чадному каганці, тямущий хлопець і в гарячій воді купаний — М[ілковський], пізніше польський письменник Т. Т. Єж, математик. Познайомився також з молодим поетом Антоном П.[1] Тут є також колонія молодих малоросів, у яких різні думки в голові літають.

В будиночку, що на протилежному боці, тільки через дорогу[2], зустрів я дуже веселого товариша, з яким дивним способом ми познайомились. Це маляр і поет в одній особі. Зветься Тарас Шевченко.

Одного вечора, коли я сидів біля вікна і пив чай, чув замашний спів дуже гарним і чистим голосом:

Гей, на горі там женці жнуть...

Потім співак перейшов на ліричний тон. Пісеньки посипались з його уст одна за одною. Свідків і слухачів не було. Над ним зоряне небо, коло нього гущавина дерев, а навкруги пустка й тиша.

Співи повторялися часто — іноді на два голоси, але співаків я не бачив ніколи. Проходили, видно, стежкою, що вела від Софійського собору, через

---

*) Юліян Кенджицький (1827-1869) — польський письменник, учасник повстання 1863 року. Ще студентом Київського університету (1846-1851) він познайомився з деякими діячами Кирило-Методіївського Братства, зокрема з Тарасом Шевченком. Його спогади розповідають про зустрічі з Шевченком, про розмови, що велися між учасниками товариства, зокрема про гострі дискусії між Шевченком і Костомаровим. Як видно, розходження ідейно-політичного змісту між Шевченком і Костомаровим у справі Кирило-Методіївського Братства були настільки виразні, що їх підкреслює навіть стороння людина — Кенджицький.

За свідченням Е. Щурата, рукопис Кенджицького був знайдений через рік після смерти автора (1890), а надруковано його тільки в 1918 році в польському часописі »Газета Львовска«. В 1927 році Е. Щурат переклав спомини Кенджицького на українську мову і надрукував у газеті »Український Голос« (Перемишль). Спомини друкуються за текстом публікації: »Газета Львовска«, 1918 р., чч. 38, 42, 61. Переклад зробив науковий співробітник Бібліотеки Львівського Університету Ф. П. Максименко.

**) В рукописі пропущене слово.

[1]) Антон П. — Петкевич.

[2]) Мова йде про будинок ч. 8А на колишньому Хрещатинському провулкові, де жив Шевченко в 1846 році.

Козине болото до Хрещатика. Отож ті співи незнайомого співака, чи радше двох, як мені слушно здавалося, розколихали і мою душу. Пригадалась мені Ковалівка[3], моє дитинство, злеліяне українською піснею, і я, користуючись з того, що пані М. не було дома, затяг і собі:

Ой, у лузі криниченька, орли воду п'ють...
А вже ж мою миленькую до шлюбу ведуть...

Може, через півгодини згодом стоїть хтось перед ґанком нашого двірка — мужчина середнього росту, досить кремезний, сказати б, навіть поганий, бо вуста мав вузькі й затиснені, а ніс, як у нас кажуть, кирпатий. Зате очі мав незвичайні, великі... На голові мав бриль [плетений з житньої соломи], а з-під бриля спадали в безладді густі пасма чорного волосся[4]. Я сидів сам на ґанку, коли той незнайомий підійшов до мене і зняв капелюх, дивлячись на мене то з добрим усміхом, трохи допитливо, трохи недовірливо. Тоді я помітив гарне чоло в незнайомого, завелике, як мені здавалося, до малого худорлявого лиця.

— Добрий вечір, — сказав, піднімаючи капелюх.

— Добрий вечір, — відповів я по-українськи.

Незнайомий глянув мені в очі.

— Брат чи ворог? — спитав.

— Брат, — кажу.

Ми подали один одному руки. Незнайомий назвав себе Шевченком.

— Тарас Шевченко, автор »Кобзаря«?

— Він сам і є, — відповів добродушно.

І знайомство зав'язалось. Ми посідали, й розпочалась розмова, така жива і така невимушена, ніби ми були знайомі вже багато років. Поезія і пісня зблизили нас. Я почастував його чаєм. Ми пили і розмовляли до півночі. Слово по слову договорились до того, що я приїхав з Немирова. Шевченко по-польськи говорив добре й правильно, лише іноді вживав українські фрази [...]

— Це ж там мучився той бідолаха!

— Юрашко, — додав я.

Обидва ми мали на увазі нещасного сина Богдана Хмельницького, якого прибрали турки.

Моє знайомство з Шевченком ставало дуже сердечним. Ми навідувались один до одного досить часто. Але ні в себе, ні в нього я ніколи чужого не бачив... Раптом мій новий друг щез на кілька днів. Я навідався до нього.

— А де ж ви були, батьку? — питаю.

— З Іванишевим копали могилу Переп'ята й Переп'ятихи[5].

— А чого там шукали?

— Того, чого не згубили.

---

[3]) Кенджицький родом з Ковалівки, Немирівського району. Там по кілька місяців жила Марко Вовчок, коли писала свої »Народні оповідання«.

[4]) Волосся у Шевченка було темнорусяве.

[5]) На розкопку цих могил Шевченко виїздив разом з археологами в другій половині червня.

Мене та звістка дуже зацікавила, бо обидві могили знаходяться між Фастовом і Васильковом по дорозі до Києва, я їх бачив з дороги.

— Знайшли щось цікаве?

— Хто його знає.

— Як це — хто.

— Був професор Іванишев. Було ще кілька цікавих панків.

Проте ці відповіді не задовольнили мене, і я розпитував його далі.

— Мабуть, копали, щоб побачити, що там є?..

— Те, що відкопали і що побачили, зрисували гарно, описали — і тільки.

— А що там було?

— Хочеш знати? Людські і кінські костомахи, трохи попелу, трохи зогнилих дубових палів — і тільки. Але чиї то кості, нащо їх разом з кінськими в один ряд покладено — не відгадаєш.

Тут він устав, пішов у куток і добув з-під постелі людську чашку, добре збережену.

— Ото такі черепи там були. якщо цікавить. А цю, що оце показую, правду сказавши, вкрав.

Я оглянув чашку, — подібна до наших, але нічого вона мені не сказала, так само, як і Шевченкові.

*

Одного разу забігає до мене Шевченко під вечір і каже:

— Приходь до мене сьогодні, як смеркне, поговоримо.

Сказав це якимсь таємничим тоном і зацікавив мене...

Я прийшов, але той, якого чекали, не з'явився. Шевченко був похнюплений, однак не сказав, хто повинен прийти. Таємничість, очевидно, його мучила, бо другого дня сам прийшов до мене і сказав:

— Микола не прийшов. То такий чоловік, що ані Богові, ані чортові віри не йме. Я кажу йому: »Слухай, хочеш будувати новий світ слов'янськими руками, а боїшся з ляхом говорити про це. То з ким же у чортового батька будуватимеш? З нашими панками не втнеш«. А він на те: »Тузались ми з ляхами довго — не вірю«. Говори з дурним.

Билися, доки було за що, а тепер і їх і нас одна рука по головці гладить. Пора схаменутись. Насилу умовив його. Приходь.

Коли я прийшов, то застав уже »того« в Шевченка. Хазяїн, скинувши безцеремонно чобіт, повернув його халявою до рури самовара, що стояв у кутку, та, наставляючи халяву прямісінько до труби, зробив з неї щось подібне до міха. Дмухав так завзято, що аж іскри зі споду сипались. Зайнятий такою роботою, навіть не привітався зі мною. Незнайомий сидів на кріселку біля столу, на якім безладно лежали книжки, малюнки, папери. Коли я зайшов — він устав. Я зробив два кроки, і ми зіткнулися майже ніс проти носа. Я назвав себе...

— Знаю, знаю, — відповів і додав, простягаючи руку: — Костомаров.

Він був мужчина рослий, костистий, незграбний у рухах, а в цілій постаті мав щось просте. Але ввесь він виявляв якусь силу й енергію. Ми розмовляли по-московськи, тільки Шевченко вряди-годи кидав якусь українську фразу. Спочатку розмова була загального характеру: про Немирів, про університет, про професорів... Потім перейшли ми на малюнок і малярство [...] Шевченко саме тоді добивався професури малярства в університеті у Києві і мав за собою великою мірою Іванишева. Під час розмови ми пили чай. Шевченко, щоб почастувати нас, приніс дві накладні булки, що лежали на книгах і паперах, мов на виставці в крамниці, поки ми взялися їсти їх. Шевченкові, очевидно, не вистачало терпцю.

— Говори, Миколо, що маєш казати, — озвався.

Костомаров мав заклопотаний вигляд...

— Звичайно, треба почати, — наполягав Шевченко.

Костомаров трохи нерадо відповів:

— Так, як є, зле є, — сказав трохи гарячково, — німці, латинь, англосакси купи держаться, а ми, слов'яни, ходимо кожний своєю дорогою, а то й не рідко у супроводі з ворогом, який велить нам свій віз тягти.

Потім замовк, ніби хотів почути, що ми на те скажемо. Запанувала тиша.

— Що ж тут порадити? — спитав я обережно.

— А що порадити — робити те, що інші роблять.

Тут озвався Шевченко.

— Говори, — каже — до ладу, а не крути. Я твою думку знаю, нехай ще інші знають. Хочеш світити, а каганець ховаєш під стіл.

Костомаров почухав голову.

— Трудна справа... Так воно є: ми, українці, самі нічого не вдіємо — сили не маємо, Москва тягне до себе, поляки Москви бояться і не довіряють їй, — як і з ким тут працювати?

— З ким знайдеться, але як? Ти мудра голова — говори. Говори те саме, що ви з Пантелеймоном [Кулішем] обговорювали.

Костомаров нехотя почав:

— Отже, так: перш за все треба зібрати всіх учених людей із слов'ян до одного товариства, нехай познайомлюються, нехай розговоряться про свої потреби, про долю й недолю, що всякому дошкуляє. Поки люди щось почнуть робити, нехай спочатку познайомляться, нехай знають, що робити, як робити і чи можна щось робити разом. А потім згодом братися за діло.

Ті слова мене сильно вразили. Костомаров насупився, всі хвилинку мовчали.

— Таке братство, — говорив Костомаров далі, — нехай стеле дорогу до кращого майбутнього, до федерації слов'ян. Коли між ними запанує згода, коли зрозуміють силу єдности, коли народ освітять наукою, тільки тоді створять одне велике політичне тіло.

— Збирай докупи слов'янські голови! Комусь прийдеться позбирати їх і порахувати, — говорив Шевченко. — Коли висиплеш гарбу капустяних головок, то кожна в інший бік котиться, хтось їх мусить позбирати.

— Під одним православним царем і в одній православній вірі всі повинні поєднатися, — загомонів Костомаров.

— Ось тобі, бабо, весілля! — відповів йому Шевченко. — Ти, Миколо, хочеш усіх слов'ян до попової хати завернути.

Це зауваження збентежило Костомарова. У нього, певно, було таке враження, що в присутності поляка не годилось висувати царя як голову й провідника Слов'янщини.

По хвилині мовчанки, розмову про братство Шевченко закінчив словами:

— Тяжка то буде справа з тією федерацією!

Мені здавалося, що Костомаров був незадоволений нашою розмовою. Він не хотів бути щирим зі мною, а я не міг уявити собі федерації слов'ян серед таких умов, де з одного боку тиснуть німці, а з другого — ніби слов'янська Москва, а допомоги нізвідки нам немає.

— Так чи не так? — спитав Костомаров.

Я притакнув головою.

— Ви думаєте про заснування якогось наукового товариства загальнослов'янського, але де? Та й чи дозволить уряд? Якщо воно буде в Росії, то інші не приїдуть, бо їх не пустять, а буде поза Росією, то Росія ані вас, ані нас не пустить до спільного порозуміння. Одні одних бояться.

— Треба це так назвати, щоб перед кожним урядом покришка була, наприклад, братство св. Кирила і Методія, — додав Костомаров, маючи, очевидно, вже готовий плян.

— Може, краще: наукове товариство св. Кирила і Методія. Братство — це трохи церковні спілки нагадує, майже з точно наміченою вже метою.

Костомаров замовк. Взагалі видно було, що він нерадо висловлюється.

— Справа в тому, — сказав згодом, щоб ту силу, якою є слов'янський світ, спрямувати на нову дорогу — об'єднання і спільної праці для слов'янської єдности. Нехай слов'яни пізнаються взаємно, нехай навчаться шанувати себе взаємно, нехай з тою думкою дозрівають, а там і пора їх прийде. Сьогодні по нашій шкурі хто хоче, той і їде... А слов'янські народи стали угноєнням для німців. Будують свою силу і славу на слов'янських трупах.

Лице його ожило, коли це говорив. Шевченко почав деклямувати:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобиць лютую змію.

Костомарова вже не бачу. Видно, я йому не сподобався, обходить мене. І мені він не припав до вподоби. Ще нічого не зробив, а вже хоче всіх навертати до православної церкви й до білого царя. Для тієї його федерації ніхто либонь не відцурається від своєї народности, ні від своєї віри. Дуже сумніваюсь, чи вдасться йому створити таке товариство, в якому члени, в ім'я науки і взаємного пізнання, для дуже далекої утопії хотіли б ходити на чужому поводі — і то на чиєму?

Серед наших та думка також не знайшла співчуття. П[еткевич], якому я розповів про це, коротко сказав мені:

— Не сунь пальців між двері, бо прищипнуть.

Яб[лоновський], який деколи показується і має велику популярність серед молоді, людина уже старша, вислухавши мої реляції, сказав:

— Чув я про це, чув. Я пригадав їм слова приказки, які й тобі повторю: »Поки почнете бігати — навчіться ходити«. Одним словом, думку Костомарова прийнято скептично.

— Ті слов'яни, які сидять на Заході, знаходяться під батогом або німецьким, або турецьким. Отже ж, утворення такого всеслов'янського наукового товариства вважатимуть за політичну провокацію з боку Росії й тільки подвоять свою нагінку на слов'ян. А щодо федерації слов'янської, то це — далекий шлях. Поки дійде до влаштування справи більш загальної природи, треба, щоб ми свої власні хатні справи й суперечки якось-то упорядкували.

Шевченко теж, здавалося, не надавав великої ваги намірам Костомарова.

Ми ходили часто на Дніпро, аж до Видубецького манастиря. Він забирав з собою теку з паперами для малювання, пензлі і фарби, — і так ми мандрували, а коли по дорозі що знаходилось, що його цікавило, сідав і малював. Найчастіше ми ходили на Видубиче — так називався манастир. Стежки туди вели понад Дніпром проваллями, чагарниками і раз-у-раз полискувало перед нами сталеве дзеркало дніпрової води.

Український поет у відношенні до поляків дуже нерівно був настроєний. Не раз гримав на них, але частіше за минуле. Він розумів кріпацький стан селянства і осуджував його, але говорив було:

— Наші панки й підпанки за Дніпром не ліпші ляхів. Так само катують мужика, як ваші економи. На все прийде своя пора.

Але в поляків він цінив висоту манер, гуманні почування та любов і безмежне пожертвування ідеї вольности.

— Ви знаєте, що втратили, — говорив було, — а те, що втратили, хочете повернути й тому не жалієте ні життя, ні маєтку. А нашим панкам аби повне корито, їм усюди добре. Сидять собі, як кабани в сажу, й чужою працею черево розпихають.

На щастя, рідне село поета належало не польському поміщикові, і не польський канчук шмагав його плечі. Тим-то й часті вибухи гніву його проти поляків були штучними, книжними. Живучи далеко від них, у сфері російського духу, він лаяв поляків; коли ж стикався близько — він охоче проводив час у їх товаристві. У відношенні до мене він не раз виявляв хвилини щирості. Взагалі ж він оживлявся, коли ми вибиралися за місто. Природа-мати відсвіжувала й очищувала його думки.

Недавно переживали ми таку хвилину піднесення духу. Сиділи на Видубичах — на кручі, що повисла майже над самим Дніпром. Було вже під вечір. Мали вертатись додому.

— Посидьмо ще, — каже Тарас, — глянь!

Ми побачили перед собою напрочуд гарний краєвид — далекий простір губився у синій імлі, там, де зір губиться. За Дніпром, що шумів біля

наших ніг... простягалася безперервна маса лісів... Якась сила, дикість, могутність були в тій картині.

Ми довго сиділи мовчки. Шевченко почав деклямувати, що робив часто, коли мав піднесений настрій:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає...

— Все пропало! — сказав я з якоюсь болісною резиґнацією. — Билися ми між собою, мордували один одного, пане брате, і домордувалися до спільної неволі.

Був у мене Духинський. Прибіг увечері незвичайно зляканий. Він жив у Тишкевичів. Був, здається, вихованцем їх родини. Вважав себе трохи українцем, трохи поляком — відповідно до товариства і обставин. Про ту опіку Тишкевичів різне говорилося на вухо, жартували, ніби він підписувався по-українськи »Духинський«.

— Чи чув про братство Кирила і Методія? — питає.

— Щось долітало до мого вуха.

Я не хотів переказувати нашої розмови з Костомаровим та Шевченком.

— Коли щось знаєш, попередь колеґ.

— Для чого?

— Один з урядовців канцелярії губернатора попередив графа, що уряд попав на слід якоїсь політичної змови між українцями, та нібито й польські студенти належали до неї... Швидко почнеться облава.

На те я відповів йому коротко:

— Нічого не знаю.

Духинський, виходячи, шепнув виразно:

— Розженуть нас.

Ця вістка, признаюся, мене теж стурбувала, бо я знав, що деякі студенти-українці мають занадто довгі язики. Я сам не один раз остерігав Т.

»Що в тій страшній боротьбі зі Звіром на життя і смерть найважливіше завдання, авангарду свободи зайняє Україна — знав Шевченко. Знав також, що проти сили зла мусить стати нова сила лицарства українського. Щоб змагатися за свою правду, свою силу, свою волю. Клич до великого змагу за ці гасла, клич до повстання лицарства запорозького — був його основний клич. Він може єдиний на ті часи бачив, що лжевчителі »современних вогнів« з московського і іншого »чужого поля« зійдуть на землю від владодержця пекла (як ті »вороні«), щоб під маскою добра принести зло і брехню, та що прийдуть вони знищити душу нашу, стерти з лиця землі Україну і »весь світ полонити« в своє ярмо. Бачив теж, що головний бій з силами диявола відбудеться на »нашій, не своїй землі«. Знав і нам казав, що тільки козацька Україна, вірна своїм традиціям, що тільки орден суворого лицарства нового здолає розбити чужих ідолів і стати в обороні »поругакої зайдами, самим Богом заповідженої нам Святині«.

За СВОЮ правду, за СВОЮ силу і за СВОЮ волю«.

(Д. Донцов: »Незримі скрижалі Кобзаря«, стор. 177)

Д-р О. ВОРОПАЙ

ЕТНОГРАФІЯ — НАУКА ПРО НАЦІЮ

**Етнографія* — наука, головне завдання якої є описувати та досліджувати етнічну специфіку народу, його культури і побуту. Отже, досліджувати процеси і розвиток формування нації.

Саме слово »етнографія« походить із грецької мови і складається з двох слів: »Ethnos« — народ і »grapho« — описую. Вперше термін »етнографія« був вжитий у »Етнографічному альбомі« (Ethnographische Bildergallerie), виданому в Нюренберзі 1791-го року.

Але, що значить описувати народ? Що саме треба описувати? Які прикмети окремих людей, чи цілих народів, повинні цікавити етнографію? Крім того, якщо йдеться про людей, чи цілі народи, то в якому взаємозв'язку перебуває етнографія з іншими науками про людину? Все це важливі й актуальні проблеми, які ще в XIX-му столітті викликали велику дискусію поміж ученими всього світу і та дискусія продовжується ще й досі.

Одні зводять етнографію до рівня допоміжної дисципліни, що повинна лише збирати матеріял для інших наук, а зокрема для етнології — науки про народ. Інші розглядають етнографію тільки як частину антропології, а ще інші — обстоюють самостійний характер етнографії, як науки про побут і культуру окремих народів, чи людства взагалі.

Спочатку ми коротко зупинимось на основних етапах розвитку цієї дискусії, а зокрема на взаєминах етнографії з етнологією та антропологією, що теж є науками про людей, чи окремі людські раси. Далі ми будемо розглядати етнографію тільки як самостійну науку і саме науку про націю, — науку, що досліджує етнічну специфіку народів взагалі, а зокрема нашого українського народу.

Говорячи про етнографію, ми не можемо уникнути розмови й про фолкльор — явище, що так органічно пов'язане з етнографічною наукою і так корисно доповняє її, що практично їх не можна розділити.

ЕТНОЛОГІЯ

Саме слово *»етнологія«* походить із грецької мови і складається з двох слів: »ethnos« — народ і »logos« — вчення, або наука.

Термін »етнологія« виник на початку XIX-го століття в Німеччині і швидко поширився в країнах Західньої Европи і Америки. Спочатку слово »етнологія« розумілося як синонім етнографії, а пізніше йому почали надавати самостійного значення, трактуючи »етнологію« як окрему науку. Більше того, етнологію почали розуміти, як науку про загальні закони розвитку людської культури, а етнографії відводили ролю лише описової дисципліни, — без аналізи і порівнянь.

---

*) Доповідь, прочитана на Першому семінарі Вищого Учительського Курсу в Англії, що відбувся в днях 22-23 вересня 1962 р. в Лестері.

Так, англієць Кін (Keane, 1896) твердив, що етнографія — швидше література, ніж наука, бо вона, мовляв, описує побут та звичаї окремих народностей, а етнологія вивчає ті ж самі людські групи в їхніх взаємозв'язках.

Німець H. Schurtz (1895) вважає етнографію за описове народознавство, а етнологію — за порівняльне.

Швайцарець Otto Stoll (1918) пише таке: Термін »етнографія« означає насамперед »опис народів« і тому знаходить собі найдоцільніше застосування в тих випадках етнографічних дослідів, де мова йде про монографічний опис окремого народу. Слово »етнологія« — дослівно »народознавство« — застосовується тоді, коли треба проводити такі досліди, де центр ваги падає на порівняння кількох явищ матеріяльної або духової культури в межах певного числа етнічних груп.

S. R. Steinmetz (1894) встановлює таку різницю поміж етнографією та етнологією: Етнологія має своїм завданням порівнювати всі соціяльні форми та явища в житті неісторичних народів, щоб установити закони розвитку цих форм та дати їм наукове пояснення. Матеріял для етнології постачає етнографія, яка вивчає окремі народи »in situ« монографічно або синтетично. Етнологія — наука порівняльна, абстрактна, вивчає загальні закони розвитку культури; етнографія — наука конкретна та індивідуальна. Завдання етнології — пояснювати явища з первісного життя народів та встановлювати закони виникнення і розвитку цих явищ.

Еспанський учений, T. de Aranzadi (1917), професор Барсельонського університету, вважає, що етнологія стосується до етнографії так само, як зоологія до зоографії; як загальна або порівняльна частина — до спеціяльної, або описової, в багатьох інших науках.

Інший еспанець, L. de Hoyos (1917), пише, що етнографія є наука описова, яка збирає, клясифікує й описує речі та дії, а етнологія — загальна наука.

Karl Weule (1902), ляйпціґський етнограф, твердить, що етнографія вивчає матеріяльну культуру, а етнологія — духову.

Інший ляйпціґський етнограф, Fritz Krause (1921), накреслює три наукові дисципліни: 1) загальне народознавство; 2) часткове народознавство, або етнографія, що вивчає культури окремих народів, або культурних провінцій; 3) генетичне народознавство, або етнологія, яка досліджує культурний розвиток людства від початкових ступенів до найвищих.

Брітанська енциклопедія (Encyclopaedia Britannica, 1961) під гаслом »Ethnology and Ethnography« друкує таке пояснення: »Етнографія має справу з описовими студіями звичаїв окремих племен, або народів певних районів, у той час, як етнологія має більш теоретичне завдання«. Цей розподіл в Англії пішов ще далі, і тут етнологія обмежується студіюванням історичних проблем культурного розвитку, вживаючи соціяльну антропологію для порівняльних і загальних студій суспільства і культури (utilizes social anthropology for comparative and generalizing studies of society and culture).

Американські ж антропологи воліють вживати слово »етнологія« як загальний термін для обидвох цих предметів (Етнології і Етнографії).

З українських учених, проф. А. В. Вєтухів (1927) дотримувався погляду, що етнографія — наука описова і статична, а етнологія — дослідча і динамічна.

А. Ковалівський (1925) теж уважав, що етнографія, себто »опис народу«, є лише допомогою для етнології. себто науки про народ.

Проф. Є. Кагаров (1928), пишучи про взаємини поміж етнологією та етнографією, зазначає: »За наших днів у цьому питанні — якась доба розброду. На Заході низка товариств, наукових часописів та окремих праць мають епітет »етнологічних«, хоча побіч з ними трапляється і назва »етнографія«, »етнографічний«. Так, Антропологічне Товариство у Відні розробляє питання не тільки »соматичної антропології«, а й етнографії та передісторичної археології. Те саме можна сказати про Американську Антропологічну Асоціяцію, Антропологічний Інститут у Лондоні та багато інших установ. Берлінський часопис "Zeitschrift für Ethnologie", ляйпцірський "Internationales Archiv für Ethnographie", польський "Archivum Nauk Antropologicznych" та інші цього роду часописи вміщують на своїх сторінках статті з антропології, етнографії, етнології, археології та інших суміжних наук«.

В 30-их роках в Україні термін »етнологія« вживався як синонім етнографії. Так, напр., до складу Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Українського Письменства входила Етнологічно-Краєзнавча Секція; в Києві при Кабінеті ім. Хв. Вовка Української Академії Наук був Відділ Етнології, але журнал, що його видавала ця ж таки Академія називався »Етнографічний Вісник« і там друкувався не тільки етнографічний, описовий, а також і етнологічний матеріял.

Це недоцільне розмежування єдиної галузі знання на дві частини, етнологію і етнографію, мало своїх завзятих супротивників. Так, напр., відомий етнограф, Л. Я. Штернберґ (1904) з цього приводу писав: »Всяка наука вивчає ті, чи інші описи; опис є констатуванням фактів, що їх спостерігається, без чого неможлива жодна наука. Вагу має тільки те, щоб спостережене констатувалося критично-науково. В етнографії, як і у всякій іншій науці, можливі описи ненаукові; діло вчених — відкидати одні й використовувати інші описи. Виділяти факти етнографії в особливу науку. окрему від вивчення їх, так само нерозумно, як вилучати закони хемії в особливу науку, залишаючи хемії тільки констатувати окремі випадки хемічних реакцій. Отже, немає потреби утворювати поруч з етнографією і етнологію«.

Є. Кагаров (1928) з цього приводу писав: »Не можна, як здається мені, не приступити на погляд тих, що, як Л. Я. Штернберґ, вважають описове та порівняльне вивчення народів за об'єкт єдиної науки — етнографії. Облік, опис та клясифікація явищ входять до складу цілої низки наук, але ніяк не вилучається їх у самостійні галузі знання: фльористика, що має своїм завданням точно встановлювати рослинні види — складники фльори та участь окремих рослин у фльорі різних країв, систематика (таксономія, фітографія), що згруповує рослинні форми за спорідненими взаєминами поміж ними; органографія та інші відділи ботаніки, що їх характеризує

перевага описового моменту, набувають справжнього сенсу та закінчення лише у зв'язку з історією розвитку рослин, із знанням умов їх існування, та вивченням цілої суми життєвих процесів у них. Не являючи собою самостійних наук, вони входять, як необхідні складники, до спільного будинку єдиної ботанічної науки. Те саме треба сказати і про описову етнографію, що так само тісно поєднана з загальною або порівняльною етнографією, як, наприклад, описова географія рослин з екологічною та еволюційною фітогеографією та з ботанічною наукою взагалі«.

Ми цілком погоджуємось із проф. Кагаровим. До речі, в нашій українській традиції, як і в традиціях інших слов'янських народів, термін »етнографія« вживається на означення і дослідження, і збирання матеріялів про побут і культуру будь-якого народу. Термін »етнологія« — не чужий для нас, але вживається він рідко.

ЕТНОГРАФІЯ У СИСТЕМІ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Як ми вже зазначали вище (див. стор. 1), було і є чимало авторів, що розглядають етнографію як частину антропології. Так, напр., в Англії J. Hunt (1864), Macalister (1864) і Duckworth (1915) розуміли антропологію дуже широко, як науку про людину взагалі, як комплекс низки наук, включаючи туди анатомію, фізіологію, психологію, етнологію, етнографію, археологію, історію та мовознавство, а Фрезер (J. G. Frazer, 1908) розумів антропологію, як науку про походження та перші фази розвитку людського суспільства. E. B. Tylor (Man, 1906) і A. L. Kroeber (1923) ділили антропологію на »фізичну« і »культурну«; при чому »культурна антропологія« в свою чергу ділиться на археологію та етнологію, або етнографію в нашому розумінні. Такий поділ антропології на »фізичну« і »культурну«, або »соціяльну«, у всіх англосакських народів існує й тепер.

У Франції такою всеосяжною наукою розуміли антропологію Pruner-Bey (1865), Chantre (1881), P. Topinard і P. Broca. Paul Topinard (Elem. d'anthr. gener., p. 215), наприклад, ділив антропологію на два розгалуження: перше з них вивчає рід людський та його відміни або раси з точки зору суто зоологічної (анатомії та фізіології), а друге — досліджує цілі народи, їхнє розселення та побутову культуру. Обидва ці розгалуження взаємно доповнюють одне одного і одне без другого існувати не можуть. P. Broca (Bull. XI) ділив антропологію на три частини: Genre humain (загальна антропологія) — наука, що вивчає рід людський вцілому; Races humaines (етнологія) — наука, що вивчає людські раси за Броком, і Les peuples (етнографія) — наука, що досліджує окремі народи.

В Німеччині E. Schmidt (1897, p. 97) ділив антропологію на дві частини: природничо-історичну та історичну, або передісторичну антропологію. Природничо-історична антропологія ще ділиться на дві частини: фізичну, або соматичну, і етнічну антропологію. Етнічна антропологія, в свою чергу, ділиться ще на: етнографію — що досліджує окремі народи, та етнологію — науку, що вивчає закономірності в духовому житті народів. Значно простішу

систему виробив другий німецький дослідник, Hauschild (1926), що поділив антропологію тільки на дві частини: фізичну і психічну. Під психічною антропологією він розумів етнологію, або етнографію в нашому розумінні. Німецький учений R. F. Kaindl (1903) всеосяжну науку про людину називав не антропологією, а »Völkerwissenschaft«, ділячи її на три частини: фізичну антропологію — »Völkerkunde«; дослідження однієї народності — »Volkskunde«; і опис народів, або етнографію — »Völkerbeschreibung«.

Австрійський дослідник M. Winternitz (1900) антропологію в широкому значенні ділив на три частини: фізичну, або соматологію, передісторію, або історію первісної культури, та етнологію — науку, що вивчає мову і письмо, техніку, релігію та мораль, мистецтво, історію виникнення наук та громадських організацій. Етнології повинні допомагати — етнологія загальна, етнографія окремих культурних народів та філологія. Отже, етнографія тут тільки допоміжна наука.

Швайцарський учений R. Martin (1914) ділив антропологію на дві частини: фізичну, або морфологічну (соматичну), що досліджує залишки первісної людини, та психічну антропологію, або етнологію (Völkerkunde), що вивчає залишки культури первісної людини, себто етнографію в нашому розумінні. При чому, обидві ці частини антропології, за Мартіном, зустрічаються разом у вивченні передісторії людства.

Еспанець L. de Hoyos Sainz (1917) теж визнавав етнографію тільки як одну з галузів антропології, але при цьому зазначав, що соматична (фізична) антропологія за об'єкт свого вивчення має раси, а завдання етнографії досліджувати народність, себто звичаї, вірування та обряди.

Зі слов'янських вчених, В. Передольський (1903) вважав, що існує різниця поміж антропологією окремого людського організму та антропологією організму соціяльного, але все ж то є одна наука, — антропологія. К. Тахтарьов (1924) під назвою »антропологія« розумів фізичну антропологію, палеонтологію та історію культури.

Наш український вчений, Хведір Вовк (1915), у своїй праці »Антропологія и ея университетское преподавание« вважав, що антропологія ділиться на дві частини: етнографічну та етнологічну. Перша з них ще може називатися порівняльною етнографією, — її завдання є вивчати форми побуту та його розвиток, а друга — етнологією, що вивчає самі народи, їхній етнічний склад та походження. Пізніше, здається, Хв. Вовк відмовився від цього моністичного погляду на антропологію, бо ж остання його праця називається »Студії з української етнографії та антропології«. Тут етнографія трактується як самостійна наука, що існує поруч з антропологією.

ЕТНОГРАФІЯ — ЦЕ САМОСТІЙНА НАУКА

Далеко не всі автори розглядали етнографію, як частину антропології, чи якоїсь іншої »єдиної« науки про людину.

Так, австрійський лінґвіст F. Müller (1879) уважав, що антропологія має свої завдання, вона вивчає людину як представника зоологічного виду »homo«, з його фізичними та психологічними особливостями, а етнографія

розглядає людину, як члена певної людської громади, що об'єднана спільними звичаями, мовою та походженням.

Італієць Felice Finzi (1900 ?) думав, що завданням антропології є досліджувати морфологію розвитку людського роду, його відношення до зоологічних форм, вивчення всіх анатомічних, фізіологічних та патологічних факторів, що поєднані з людською думкою, моральними ідеями, процесами в ділянці почувань, волі та розуму. Етнографія ж є окремою галуззю знання, що вивчає людські громади, встановлює відміни поміж племенами та расами, досліджує сполучення їх у спільні групи, здійснює порівняльну аналізу мов, звичаїв, обрядів, мітів та культів.

Leon de Rosny (1900) на 2-му Міжнародному конґресі Етнографічних Товариств у Парижі, року 1889-го, завзято обстоював самостійність обидвох наук: етнографії та антропології. Він доводив, що етнографія вивчає розумову еволюцію людських громад (l'etude de l'evolution intellectuelle des societes humaines), а антропологія або природнича історія людини, має за об'єкт свого дослідження людські особи (l'homme individuel) та раси з погляду зоологічного (au point de vue zoologique).

В Німеччині, на початку 30-х років нашого століття (Когаров, 1928), антропологія вже була відокремлена від етнографії і ставила перед собою завдання досліджувати лише морфолого-соматичні особливості людського роду (E. Fischer, 1927, Walter Scheidt, 1927).

Зі слов'янських етнографів, Н. Н. Харузін, ще в 1901-му році писав, що етнографія, маючи певний об'єкт щодо свого вивчення, застосовує і певні методи дослідження та може робити і робить свої власні висновки, а тому і є наукою цілком незалежною. Антропологія вивчає фізичний світ людини, а етнографія — досліджує її вияви духового світу. Різниця поміж антропологією та етнографією є найбільше в тому, що перша це наука переважно природнича, а друга — суспільна. З цим погоджується і сестра названого дослідника, Віра Харузін (1909).

Л. Я. Штернберґ (1904) вказує на те, що методи дослідження антропології та етнографії зовсім різні, і він категорично обстоює самостійність етнографії як науки.

Є. Г. Кагаров (1928) вважає, що навіть дискусія на цю тему є зайва, він пише: »Вся ця контроверсія порожня і зайва. Не можна ж бо через те, що антропологія етимологічно означає науку про людину, утворювати якусь всеосяжну царину знання, підкоривши їй етнографію та низку інших дисциплін«. І далі: »Етнографія є тепер цілком самостійною та цілокупною наукою, що має свою царину вивчення і особливі дослідчі методи«.

М. М. Могилянський (1916) шукав компромісового погляду і, як нам здається, найближче підійшов до справжнього стану речей; він писав, що етнографія — це спеціяльна наукова дисципліна, але, будучи самостійною наукою, входить у систему антропологічних знань. Основне завдання етнографії, за Могилянським, є в тому, щоб вивчати розвиток інтелектуальних та духових сил людського роду, поскільки ті сили знаходять собі вияв у способі життя окремих груп народів. Далі автор зауважує, що викладання

етнографії, так само, як і антропології, повинно знайти собі місце на природничих факультетах університетів. Ми цілком погоджуємось з цим зауваженням автора, бо ж етнографія й справді є наукою емпіричною та індуктивною, а це й зближує її з науками природничими.

Розглядаючи етнографію як самостійну науку, незалежну від антропології, дехто з авторів робив іншу помилку: ототожнював етнографію з історією культури.

Так, напр., Богораз (1928) писав, що етнографія є наука про те, як постала та як розвинулась людська культура. Є. Кагаров (1928) вважав, що кінцева мета етнографії — вивчати морфологію і динаміку первісної культури людства.

Німецький етнограф Нойман (Naumann, 1921), розуміючи етнографію, як історію культури, в етнографічному матеріялі відрізняв дві категорії: первісний колективний набуток і ті цінності, які »спустилися донизу« (gesunkenes Kulturgut). Поміж цими двома нашаруваннями відбувається постійна дифузія (взаємне проникання) і ось завдання етнографії, за Нойманом, зводиться до того лише, щоб простежувати генезу та шляхи цієї вічної виміни; встановити закони розподілу культурних явищ. Матеріяльні та духові цінності, що їх утворено в горішніх середовищах суспільства, згодом спускаються з верховин культурного шару вниз, в народні маси, тут відповідно переробляються та дещо змінюються і вже в новій формі передаються нащадкам. Так само перемішуються елементи масової культури, йдучи догори до культурних верств суспільства. В своєму »Нарисі побуту німецького народу« (1922) Нойман показав, що так зване народне вбрання є ніщо інше, як ті культурні форми, які вийшли з ужитку вищих кляс населення, але привилися в народній масі. В той же час знаряддя, посуд, житло, — все це зберігає риси первісної доби. Народна драма та пісні повні елементів індивідуальної культури вищих верств населення, а хліборобські обряди та звичаї сягають своїм корінням до давнини примітивної общинної культури.

Вже цитований нами М. Могилянський (1908), завжди різко виступав проти ототожнення етнографії з історією культури та при цьому цілком слушно доводив, що історія культури має справу з людством взагалі, а етнографія — з расами та окремими народами. Для етнографа на першому місці повинно стояти поняття про етнос.

Окреме місце в історії народознавства займає визначення етнографії, як науки про »душу народу«. Саме поняття »душа народу« (Volksseele) належить німецькому етнографові Йоганові Ґотфріду Гердеру (Johann Gottfried Herder, 1744–1803), що вживав цей термін майже в тому самому сенсі, як і пізніше Ґеґель (Hegel, 1770–1831) — »дух народів« (Volksgeist), »ідея народів« (Völkergedanke). Стейнталь і Лазарус (H. Steinthal, M. Lazarus), що в 1860–1890 роках видавали журнал »Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachwissensch«, вперше спробували перенести поняття про »душу народу« на науковий ґрунт. Значно пізніше ідея про »душу народу« перейшла з Німеччини до романських народів. Так, напр., A. Fouillee (Sganzini, 1913) доводив,

що життя народу є ніщо інше, як поєднання психічних сил народу в одне ціле — »душу народу«. Gustave Le-Bon (1913) писав про »l'ame d'un peuple, l'ame d'une race«, під яким він розумів збірне поняття психологічних основ, що належить всім членам громади, народу, або раси. Отже, знову — »спільна душа народу«. Італієць Россі (Pasquale Rossi, 1913) — вважає, що »душа натовпу« існує, як щось реальне і збудована вона так само, як »індивідуальна душа«.

Зі слов'янських авторів, Густав Шпет (1927) обстоював науковість терміну »душа, дух народу« в розумінні збірного поняття, що як цілість повинна характеризувати »поведінку народу«, а вкупі з постійністю диспозиції показувати »характер народу«, який пізнається по сумі реакцій даного народу на зовнішні чинники, що впливають на нього.

Визначення етнографії, як науки про »душу народу«, здається нам занадто загальним, невиразним, бо ж і самі ці терміни — »душа« і »народ« — є дуже абстрактні, хоча під словом »народ« часто розуміють селян, селянські маси. І дійсно, було і є багато авторів, які розуміють етнографію саме як науку про життя і побут селян.

Так, швайцарський етнограф Гофман-Крайєр (Hoffman-Krayer, 1902) вважав, що обряди, звичаї, вірування, поезія, образотворче мистецтво, музика, танці, народна мова і таке інше, на нижчих ступенях свого розвитку охоплюють широкі верстви людности і це становить справжнє поле етнографії, а це все є »vulgus in populo«, під яким він розумів селян, селянські маси. Боет (W. Boette, 1926) теж підкреслював вагу селянства в етнографії, а італієць R. Corso (1923) писав, що фолкльор — це етнографія селянської кляси. Так само розумів фолкльор і наш Філярет Колесса (1938) — »Середовище, — писав цей, нами шанований автор, — серед якого від віків живе й розвивається усна словесність українського народу, є головно і майже виключно — село. Через те вона носить на собі відбиток сільського життя, сільської обстанови, вона пристосована до світогляду сільського люду, черпає теми з його життя, освітлює події з його становища«.

Цілком справедливо з цього приводу писав Адольф Страк (Adolf Strack. 1902), що хоча селянство через свій консерватизм є цінним джерелом для етнографа та проте й міські мешканці, а особливо робітники, ремісники, крамарі та інші трудівники, теж становлять об'єкт етнографічного дослідження.

Щодо українського селянства, то воно для нас, українських етнографів, має особливу цінність, бо саме селяни в часи лихоліття зберігали, як і тепер ще зберігають, наші національні традиції, наші звичаї, обряди, народне мистецтво, фолкльор, та все ж етнографічне вивчення українського народу не повинно обмежуватися тільки селянством.

Всі культурні й цивілізовані нації, а в першу чергу нації Европи, до якої належить і Україна, складаються не тільки з селян, а й з інших верств суспільства. Кожна соціяльна верства має деякі особливості матеріяльної та духової культури, які теж повинні бути предметом вивчення етнографії, бо ж і вони є носіями національної культури. Існують важливі етногра-

фічні праці про побут, звичаї, вірування, творчість таких груп населення, як рибалки, дроворуби, ковалі, шахтарі, мірошники, військовики, моряки; є цікаві роботи і про дитячий фолкльор, бо ж і діти, а не тільки доросла людність, є носіями національної специфіки.

При вивченні окремих соціяльних верств, чи професійних груп, при дослідженні особливостей їхньої культури та їхнього побуту, — головне для етнографа є та структура думання, той світогляд, що об'єднує всі верстви населення в одну національну групу.

За Кагаровим (1928), уся людність земної кулі ділиться на низку етнографічних формацій, які, пристосовуючись до певного життєвого оточення, екології, творять типові органічні єдності, де фізичний габітус (habitus), психологічна структура та матеріяльні, спеціяльні й розумові елементи культури творять одне ціле.

Отже, окремі людські громади, що становлять собою одне ціле щодо походження, мови, культури та життєвих умов — творять тривкі сполуки у вигляді нації, а нація — це і є головний об'єкт етнографічного дослідження.

НАУКА ПРО НАЦІЮ

I

Об'єктом вивчення етнографії є народ у його історичному процесі; в процесі формування нації та розвитку національної свідомости.

Етнографія має своїм завданням простежити історію формування нації, виявити етнічні елементи, з яких нація складається; описати специфіку даного народу та показати, що саме відрізняє одну націю від другої, або навпаки, що їх споріднює. Отже, народ, його національна або етнічна специфіка — це головний об'єкт дослідження етнографії як науки.

Національна специфіка кожного народу має глибоке історичне коріння, бо процес формування нації є складним процесом злиття, перетворення та органічної адоптації культур окремих племен, а то й цілих народів.

В процесі формування нації відбувається забуття, відмирання одних і поява інших елементів культури і цивілізації, а це, в свою чергу, веде до зміни народних звичаїв, вірувань та обрядів. Ось чому, щоб дослідити характер культур і способи життя народу — основну базу національних прикмет і національного характеру, — треба, користуючись науковими методами, дослідити, вивчити звичаї, вірування та обряди, а також і матеріяльну культуру даного народу, себто вивчити прикмети, які є джерелом формування національної свідомости. А національна свідомість, як це ми всі знаємо, є найкращим показником здібностей даного народу до державної організації.

Національна свідомість провідної верстви европейських народів існувала давно, але національна свідомість широких народних мас зформувалася значно пізніше, — вже після формування основних націй Европи. Це був кінець XVIII-го і початок XIX-го століть, коли в Европі національна проблема вперше почала »inter homines esse« — жити серед людей. Саме до

цього часу і стосуються перші спроби створити вчення про націю; в розробці цієї проблеми беруть участь історики, філософи, правники та етнографи. На особливу увагу заслуговувала у той час етногенеза окремих європейських народів, бо ж кожна нація почала шукати історичного обґрунтування своїх прав на творення національної незалежної держави. Крім того, народи, які були політично роз'єднані, почали шукати теоретичної бази своєї боротьби за національне об'єднання, за творення національних цілісних держав.

Проблема етнічної і національної специфіки опинилася в центрі наукової, теоретичної думки; в цей час і народжується етнографія, як наука про народ, про націю; звертається увагу на фолкльор, як на вияв народної, національної духовости.

Отже, етнографія і фолкльористика були покликані до життя практичними потребами розвитку людського суспільства і тими ж потребами був визначений їхній характер, як наук про історію формування і розвитку нації та національної свідомости.

В різних країнах Европи етнографічна наука розвивалася по-різному. Так, наприклад, в Англії і Франції, — країнах, які, взагалі кажучи, не знали національного гніту, етнографічне дослідження своїх власних народів ніколи не стояло в центрі уваги етнографії, натомість головна увага, більшість сил і засобів цих країн були направлені на дослідження колоніяльних народів*.

В Німеччині етнографія, як наука, зформувалася в період боротьби за національне об'єднання німецького народу; в період, коли була необхідність науково обґрунтувати національну спорідненість окремих роз'єднаних груп німецького народу; виявити глибоке історичне коріння тієї спорідненості, — така була практична потреба, що викликала до життя німецьку етнографію і німецьку фолкльористику з її славною міталогічною школою. Але коли Німеччина вийшла на шлях колоніяльних загарбувань, зацікавлення в етнографічному дослідженні свого власного народу відійшло на другий плян, натомість німецькі етнографи почали широко вивчати, досліджувати колоніяльні народи.

Наша українська етнографія почала розвиватися і зформувалася, як наука, протягом XIX-го століття. Це був період крутого піднесення української громадської думки; період буйного відродження і формування української національної свідомости, — час Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Марка Вовчка, Миколи Гоголя, кн. Цертелева, Михайла Максимовича, Павла Чубинського, а потім Івана Франка, Володимира Гнатюка, Філярета Колесси та багато інших.

Етнографія і фолкльористика в тісній співпраці з іншими галузями людського знання багато і наполегливо працювали для формування і розвитку української національної свідомости.

Головним об'єктом дослідження української етнографії було і є те, що робить Україну саме Україною, а не »Южно-Русским краєм«, »Малополь-

*) Здається нам дуже імовірним, що тепер, коли Вел. Брітанія втрачає свої колонії, брітанські етнографи і фолкльористи візьмуться за дослідження свого власного народу.

ською«, чи »СССР«-ом, себто досліджує, вивчає і висуває на перше місце наші національні прикмети, наш національний характер, наше справжнє національне обличчя.

Українські народні звичаї, національні обряди, пісні, перекази та легенди; наша народна матеріяльна культура: національний одяг, народні способи будування споруд, засоби і способи виробництва — все це дороге і важливе для нас, бо воно наше, воно створене нашим народом, на нашій предковічній землі, а тому треба його вивчати, досліджувати і передавати з покоління в покоління, як живе євшан-зілля вічно живучої нації.

Нові досягнення науки і цивілізації теж сприймаються кожним народом по-своєму, на свій національний лад; нові елементи побуту набувають національних прикмет, а тому й стають об'єктом етнографічного дослідження.

Етнографія завжди і скрізь була і є актуальною наукою, бо вона завжди перебуває в безпосередньому зв'язку з розвитком національної проблеми.

Підкореним націям етнографія дає матеріял для обґрунтування своїх вимог на відокремлення, на творення своїх незалежних національних держав.

То зовсім не випадково, що до революції 1917-го року, з ласки російського окупанта в Україні не існувало жодної наукової, чи науково-дослідної установи, де б розроблялися проблеми української етнографії і національного фолкльору. В університетах етнографія не вивчалась, етнографічних товариств не було. Була лише одна »Этнографическо-статистическая экспедиція въ Западно-Русскій край«, яка під керівництвом Павла Чубинського зібрала і видала »Труды« (1872-78) з дуже цінним, та все ж сирим етнографічним матеріялом, без жодної наукової аналізи.

Після революції, користуючись тимчасовою свободою, силами українських учених були створені в Україні Етнографічна Комісія при Академії Наук, Кабінет антропології та етнології теж при Академії Наук, Етнографічно-краєзнавча секція Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Почали виходити журнали: »Етнографічний Вісник«, »Краєзнавство«, »Побут«. Українські етнографи розгорнули велику науково-творчу, національно-корисну працю і, природно, це злякало окупанта: в 30-х роках були ліквідовані всі наукові установи, всі публікації, які займалися проблемами дослідження культури і побуту українського народу.

Знову наступив довгий період мертвої мовчанки в українській етнографії.

Аж після дванадцяти років, по закінченні другої світової війни, 1957-го року почав виходити друком в Києві один-єдиний журнал »Народна творчість та етнографія«, і то не під керівництвом науковця-етнографа, а лише поета Максима Рильського, який, в розділі »Публікації«, друкує »Народні пісні про Леніна«, про »Мудру партію«, про »Семирічку« та інші фальсифікати, наклепи на українську народну творчість. Основне ж завдання етнографії, а саме: дослідження національної специфіки; національних особливостей культури і побуту та вивчення інших національних проблем, — в сучасній Україні залишається мертвим застоєм ще й досі.

(Закінчення в наступ. числі)

І. СВІТ

СУД НАД УКРАЇНЦЯМИ В ЧІТІ
(1923-1924 РОКИ)

Взимку 1923-1924 року у місті Чіта, на Забайкаллі, відбувся великий і одинокий большевицький судовий процес над українцями. Більше ніколи не було тут таких публічних судових процесів, щоб українців ставити перед совєтським судом, як обвинувачених у спробах розвалу Росії, чи СССР у її сучасній формі.

В даним разі говоримо про українців Сибіру та Далекого Сходу, бо цей процес у Чіті показав безглуздя совєтського »правосуддя«, компромітацію і фальш самої московської пролетарської системи.

Український громадсько-політичний рух після революції у 1917 році, яка принесла тимчасове звільнення для поневолених народів кол. російської імперії, розвинувся незвичайно швидко і сильно серед розкинених українських поселень на азійських землях тої ж кол. імперії. Зокрема набрав він певних політичних оформлень на Далекім Сході. Там знаходилась компактна етнографічна маса українців, біля 750.000, що були домінуючою силою у південній частині Приморщини і в центральній Зейсько-Буреїнській рівнині Манджурії, на Зеленій Україні.

З кінця минулого століття і до початків першої світової війни, туди прибули тисячі українських поселенців, що на нових диких просторах своїм трудом та хистом створили мабуть найліпшу українську колонію поза межами рідних прадідівських земель. Правда, багато плянів революційного періоду залишилися нездійсненими, деякі з них — тільки мріями, проте ж вони створили певну ідеологію та показали, що за певних сприятливих умовин українство має досить потенціяльних сил, щоб їх здійснити.

Про розвиток того політично-громадського життя нам доводилося вже не раз друкувати статті, цьому є присвячений і другий том нашої »Історії українського життя в Азії«, що є в процесі підготови до друку.

Цей суд над українцями в Азії відбувся взимку 1923-1924 року. Він був московсько-комуністичною розправою над українськими людьми за їх патріотичне та ідейне ставлення до своєї далекої Батьківщини, за їх симпатії до визвольної боротьби України, що хотіла визволитися з московської неволі. Пізніше ніколи вже не повторено тої помилки, що її тоді допустилися большевики в акції проти українців в Азії, друкуючи у своїй пресі (»Дальневосточный путь« у Чіті) повні звідомлення з процесу та допускаючи на процес мешканців Чіти, які бачили все і слухали, що говорено в судових приміщеннях.

Також і підсудних вели з в'язниці до суду відкрито вулицями міста і люди все це бачили та робили свої висновки, про що буде мова далі.

Пізніше, коли в Києві відбувався суд над членами СВУ, коли оголошено переслідування Української Автокефальної Православної Церкви, то також публічно, бо Москва хотіла засудити українську незалежницьку ідею,

вірність Україні, вірність нашим традиціям, але цього їй не довелось досягнути відкритими судовими процесами.

Тому сьогодні, майже через 40 літ, можемо сміло твердити, що цей одинокий судовий процес над українцями у Чіті має велике історично-політичне значення, бо підкреслює існування і дію українського політичного руху в Азії. Говорить про рух, що мав свою ідею: створити в Азії український державний організм у формі чи то самостійної одиниці, чи то колонії Вільної Незалежної України.

Знаний комуністичний діяч О. І. Сомов, у передмові до великої книги про громадянську війну на Далекім Сході, про українців пише так:

»Більшість селянського населення Приморщини, як давні, так і нові поселенці, по-своєму походженні — українці. Така вже була царська переселенська політика: облегшити центри аґрарного руху. Не дивлячися на це, на Далекім Сході серед селянства ніколи не спостерігалося українського націоналізму. Місцеві українські Ради, що мріяли про *відірвання від РСФСР* (і взагалі — від Росії) *Далекого Сходу та створення з нього української колонії*[1], знаходили своїх членів виключно серед інтеліґенції. Навіть заможні селяни вимагали в школах навчання московською мовою, а не українською, бо московська мова більш поширена«[2].

Автор наведених рядків перебував під час громадянської війни на Приморщині та брав участь у різних большевицьких і партизанських акціях. Отже, це людина, яка наочно бачила українських рух та всю проблему Зеленої України і хоче навмисне зменшити їх значення.

Інший московський автор, Е. Драбкіна, твердить, що українці Далекого Сходу не хотіли навчання українською мовою[3], але не пробує пояснювати, чому ж тоді совєтська влада провела українізацію у чотирнадцяти районах Далекого Сходу та запровадила українське шкільництво.

Таке намагання большевицьких авторів зменшити значення української свідомости і навіть самого питання, показує якраз протилежне, бо як же пояснювати тлумачення іншого видання із тих самих років:

»Українці по своїй кількості займають друге місце серед 350.000 населення народів країни... Переселюючись із південних степових областей, українці переносили сюди свій культурно-звичаєвий уклад, свою мову та культуру, що в головному збереглися, не зважаючи на жорстоку русифікацію, яку проводив царський режим. За совєтської влади українці одержали, на основі ленінської національної політики, можливість могутнього розростання і розвитку української культури, національної формою, соціялістичної змістом. Цьому останньому допомагає відділення українських націо-

---

1) Підкреслення наше. — І. С.

2) »Октябрская революция и гражданская война на Дальнем Востоке. Хроника событий 1917-1922 г.г.« С. Цыпкин, А. Шарыгин, С. Вулыгин. Альгиз. Москва-Хабаровск., 1933 г. Испартком отдел Дальневосточного Крайкома ВКП(б), 305 стор.

3) Е. Драбкина: »Национальный и колониальный вопрос в царской России«, Москва, Издание Комакадемии, 1930 г., 189 стор.

нальних районів, сільських рад, зростання шкільної сітки, культурних установ, що користуються національною мовою«[4].

Про стан українізації та спротив їй, маємо цікавий матеріял у статті П. Аніканова: »Національно-культурне будівництво в українських районах Далекого Сходу« (»Червоний Шлях«, чч. 9-10, 1932 р.). Спротив українізації роблять партійні москвини, а не населення, що хоче повної українізації. Відгуки цього прагнення населення маємо ще і в роках другої світової війни, хоч уже значно придушені.

Під час самого судового процесу в Чіті, червоні також намагалися доказувати, що український політичний рух був відірваний від самого населення. Але доказати їм не повелося, бо в самих матеріялах суду, як і в акті обвинувачення, говориться досить яскраво про соціяльне й національне походження окремих підсудних. Майже всі вони селянського походження або робітники, себто, згідно з большевицькою термінологією, пролетарського роду.

Другим доказом, що український рух опирався на широкі селянські маси і був всенародним є факт, що в 1918 році Хабаровський Совдеп надіслав до Українського Далеко-Східнього Секретаріяту прохання, щоб він звернувся до населення Далекого Сходу з закликом про піддержку червоної акції проти »чужинецьких інтервентів«. В цей час держави Антанти почали військову акцію боротьби проти большевизму на Сибірі та на Далекім Сході.

У складі армій Антанти були війська англійські, американські, канадські, французькі колоніяльні, італійські, китайські та значна кількість японських. Разом — понад 200 тисяч вояків, у тому більшість японських. Ці війська були розкидані вздовж залізниць та шляхів Далекого Сходу, а на півдні Приморщини були американські війська[5].

Український Далеко-Східній Секретаріят відмовився від цієї провокації і видав заклик до селянства Зеленої України, щоб українці утрималися від всякої ворожої акції проти чужинецьких військ, що воюють проти Москви, а не проти населення Сибіру та Далекого Сходу. Результат цієї відозви був такий, що українці не брали участи в большевицьких діях, хоч партизанські загони існували на Приморщині, маючи інші завдання[6].

Акт обвинувачення також говорить про те, що українські військові формації, започатковані українцями Далекого Сходу, мали великий успіх серед селянства. Про потребу українських військ свідчать слова селянина Приморщини Павленка: »...без організації українських військових частин,

---

[4]) »Дальневосточный Край«, Дальгиз, 1932, стор. 30-31.

[5]) К. Меннінґ: »Сибірське фіяско«, Нью-Йорк, 1952 р.; Ген. Гревс: »Сибірська авантюра«, Нью-Йорк; Проф. Г. Гинс: »Сибирь, Союзники и Колчак«, 2 томи, Пекін; І. Світ: »Міжнародня інтервенція на Далекім Сході«, Владивосток, 1922 р., рукопис виготовлений на замовлення японського видавництва в Токіо.

[6]) »Українство на Далекому Сході«, »Нова Україна« — календар на 1921 р., Владивосток, стор. 136.

інтереси українського населення Зеленого Клину не будуть належно забезпечені«[7].

Отже, формування українських військових частин було виявленням волі українського населення Зеленої України й Сибіру. Також легко спростувати і твердження про те, що українські школи з українською мовою навчання були, нібито, небажані. Сотні приговорів з різних сіл були надіслані до Секретаріяту і, на їх підставі, Секретаріят дістав згоду від уряду Далеко-Східньої Республіки на відчинення мережі українських шкіл.

Українське міністерство цієї республіки, на чолі з П. В. Марчишиним, виготовило окремий законопроєкт і почало запроваджувати його в життя, так само, як і почався друк шкільних підручників на засоби цього уряду[8].

Твердження большевиків, що український рух до незалежности, як і його військові формації, не був піддержаний українським селянством та робітництвом, також неправдиві. Вони були легко спростовані заявами підсудних та численними приговорами окремих сіл Приморщини і Амурщини, так само, як і обранням 41 делеґата на Установчі Збори Далеко-Східньої Республіки[9]. У дійсности українських делеґатів було значно більше, але вони, через військові події та кордони, не могли прибути, зокрема з Приморщини.

Після окупації всього Далекого Сходу червоною армією під командуванням тов. Уборевича, совєтська влада почала поволі запроваджувати свою адміністрацію. Вона скасувала всі установи місцевих урядів та кол. Далеко-Східньої Республіки. Сама республіка була ліквідована 10 листопада 1922 року, коли під військовим тисненням парлямент ДСРеспубліки у Чіті схвалив резолюцію, внесену большевицькою малою групою, про ліквідацію республіки та »приєднання« її до »родини-России«[10].

Дуже важливо зазначити тут, що окупація Далекого Сходу червоними відбулася не в результаті якоїсь війни та переможних дій, як вони, большевики, твердять, а тому, що Японія оголосила декларацію про евакуацію японських військ ступнево, певними зонами, яка мала закінчитися опівдні 26-го жовтня 1922 року, бо японський парлямент відмовив військовому міністерству дальших кредитів на сибірську експедицію, що офіційно називалася участю у міжнародній інтервенції.

Автор цих рядків був добре ознайомлений із справою переговорів між японським командуванням та передовим штабом т. Уборевича, аж до 20-го жовтня 1922 року, коли йому довелося залишити Владивосток, шість днів перед вступом червоних до міста. Біла армія тоді вже відступала до китайських кордонів і вже не була жодною військовою силою.

---

7) »Матеріяли про І. Український Далеко-Східний З'їзд у Микольську-Усурійському«, червень, 1917 р.

8) Див.: Інтерв'ю з П. Марчишинем у »Маньджурському Вістникові«, Харбін.

9) Г. Нортон: »Далеко-Східня Республіка Сибіру«, Лондон, стор. 154.

10) И. С. Парфенов: »Борьба за Дальной Восток«, 1928 р., стор. 356.

В різних совєтських виданнях твердиться, що, нібито, червона армія ліквідувала чужинецькі війська на Сибірі та Далекому Сході, але у згаданій раніш книжці Парфенова можна знайти багато відомостей про те, що червона армія не була в стані робити жодних військових операцій, крім, хіба, шкоди залізницям та партизанських нападів у мало забезпечених місцях.

Акція Краснощекова та його заходи в Томську і в Москві про необхідність заснувати буферну державу на Далекому Сході, були успішні тому, що він оперував невмінням та непідготовленням комуністичної партії і червоної армії вигнати чужинців і білих різних груп. Навіть відступаючу з Сибіру на схід капелівську армію під командуванням ген. Войцеховського, вони не розбили у відвертих боях. Факт є, що значні сили цієї армії дійшли аж до Владивостоку у 1920 році.

*

В цім нарисі, дуже обмеженім, накреслено загальне становище українців на Далекім Сході, щоб було легше зрозуміти умовини їх життя та праці.

Треба буде тут окремо вказати на те, що на розвиток українського життя в довоєнні часи, себто до 1914 р., мали вплив кілька важливих чинників. Головним з них, на нашу думку, був факт, що до селянської переселенської маси приєдналися тисячі робітників та службовців, що були заанґажовані у будові, а пізніше у працях нової китайсько-східньої залізниці, яку московський уряд почав будувати через Манджурію у 1890-их роках, та по якій рух потягів розпочався у 1898 році.

Ці службовці залізниці вже мали певну підготову для своєї праці на будовах Великого Сибірського залізничного шляху, або навіть у Туркестані. Для їх розваг, а також для заробітку, з України виїздили театральні трупи. Одною з перших була трупа Мирославського, потім Каганця, Кармелюка-Каменського та інших. Також приїздили вчителі та люди інших професій.

Вздовж залізниці постали театральні гуртки і культурні осередки. Одним з перших був такий український гурток у Ляояні, в південній Манджурії, на залізниці, що будувалася до Порт-Артура й нового м. Дального, що пізніше, після поразки Росії у війні з Японією, стало відоме як Дайрен у японців.

У Владивостоці постав Аматорський гурток і статутовий український Студентський гурток при Орієнтальнім Інституті, а потім заснувався офіційно Український клюб у Благовіщенську.

В 1910 р. була спроба видавати часопис »Думи« українською, монгольською та московською мовами, як про те повідомлялося в київськім журналі »Село«, але, на жаль, нам не довелося його бачити[11].

Пізніше постали політичні нелеґальні гуртки і були спроби заснувати »Просвіти« у Микольську-Усурійському та в інших містах, але царська поліція не дала дозволу. Про українське культурне життя до революції

[11] »Село«, ч. 41, жовтень, 1910 р.; »Библиография периодических изданий России 1901-1916 г.г.«, Ленинград, 1958 р., ч. 2426; »Думы«, общественно-литературная и политическая газета, Чита, 1910 г. ежедневная«.

збереглося чимало матеріялів у тодішній пресі. Вдалося зібрати поверх 800 таких нотаток та статтей, що були розкидані в далекосхідніх часописах і журналах, як і в пресі України, навіть в американській »Свободі« (допис до неї поета Грабовського про життя українців на Сибіру, згадки у листуваннях Панаса Мирного та ін.).

Були проведені збірки пожертв на будову пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Ці пожертви були часом дуже поважні, як, напр., пожертви зі Шанґаю на видання українською мовою Євангелії, що була вже перекладена Морашевичем, готова до друку.

Українці жили тоді в тіснім духовім та культурнім зв'язку з Україною, радувалися успіхам там, зокрема після революції 1905 року, передплачували журнали та часописи, напр., тільки до Харбіну приходило в 1914 році 23 прим. часопису »Рада«[12], а у Микольську-Усурійському й пізніш у Владивостоці існували ятки для продажу українських книжок та журналів (останню провадив Ткалич).

Ляоянський гурток був перенесений, під час московсько-японської війни в 1903 році, до Харбіну, де став основою українського життя і в 1907 році перетворився в статутову організацію, затверджену тодішньою залізничною адміністрацією. Перший Український клюб був при царській адміністрації імперії, другий подібний Клюб був заснований у Петербурзі, а третій — у Києві, як про це писалося у часописі »Харбінський Вестник« (11 серпня 1908 р.), в статті, присвяченій заснуванню останнього.

З вибухом революції 1917 року, українське політичне та громадське життя на Далекім Сході набирає незвичайної швидкости в своєму розвитку. В найдальших закутках Далекого Сходу, де не було навіть чути про українців, поставали гуртування українців для національної праці. Рівночасно з цією стихійною акцією, виявлялася потреба найтіснішого зв'язку з далекою, але все притягаючою до себе Батьківщиною.

Появляється кілька українських часописів, з яких тижневик »Українець на Зеленім Клині«, за редакцією Д. Боровика, колишнього політичного засланця в Сибір, наукового співробітника метеорологічної обсерваторії у Владивостоці, виявив найбільшу активність у накресленні програми для українського політичного і культурного життя.

В Харбіні виходив журнал »Засів«, у Хабаровську — часопис »Ранок«. Потім у Владивостоці виходив щоденник »Щире Слово«. Українці взялися також і до активної політичної праці, зокрема серед військовиків-українців, яких тоді було чимало в рядах кол. царської армії. Цей український рух спочатку викликав здивування, а потім — спротив не тільки серед правих московських кіл, а й серед соціялістичних і, зокрема, сильний з боку большевиків.

Коли у Владивостоці українські військовики влаштували величній травневий похід через місто під жовто-блакитними прапорами, то Совпед заплямував цей виступ, як контрреволюційний, бо він, мовляв, порушив

[12]) »Харб. Вестник«, 24 травня, 1914 р.

єдність революційних сил. Іншими словами, похід виявив окремішність українських демонстрантів, що йшли під національними жовто-блакитними прапорами, замість під загальнореволюційними — червоними.

З цього приводу виникла ціла часописна полеміка, з друкованими листами до редакцій. Большевики робили заходи, щоб усунути кількох старшин з командування фортецею Владивостоку за те, що вони дозволили передати через військові сполучення інформації у справі участи українців в окремих національних групах, але їх заходи були безуспішні.

В травні 1917 року на Приморщині засновується Українська Вчительська Спілка на чолі з О. Ступаком. Він із великою енергією проводить її організацію, а одночасно стає на чолі Комітету для скликання Першого З'їзду Українців Далекого Сходу. Цей З'їзд відбувся на початку червня 1917 року в Микольську-Усурійському.

В наступних роках відбулися ще три з'їзди, що провели організацію всього українського життя не тільки на території Далекого Сходу, який входив до складу російської імперії, а також і в Манджурії, в полосі Східньо-Китайської залізниці, що мала московську адміністрацію. На основі виготовленого статуту був створений центральний представницький орган — Український Далеко-Східній Секретаріят.

Завданням останнього, третього, З'їзду вже було ухвалення Конституції українців Далекого Сходу.

Участь українців у травневім поході 1917-го року у Владивостоці та конфлікт, що виник з того приводу з лівими колами — привели до заснування військового комітету, завданням якого було провести організацію окремих українських частин, з вояків та старшин, що були в складі різних військових формацій імперіяльних збройних сил[13].

Ці зукраїнізовані військові частини мали їхати в Україну для захисту її ідей та новопосталого українського уряду. І справді, з різних місцевостей Далекого Сходу й Сибіру такі військові збройні частини виїхали в Україну і не тільки брали участь в боях на фронті, а й скріпили загальні війська Української Народної Республіки, про що вже є чимало видрукованих матеріялів.

Телеграмою на запитання Української Манджурської Ради Генерального Секретаря Військових Справ, полк. Жуковський повідомив про необхідність утворення свого штабу в Манджурії та його підпорядкування Києву (Телеграма з 27. 11. 1917).

За п'ять років, себто з 1917 по 1922 рік, українці Далекого Сходу пережили чимало — зміни місцевих урядів, чужинецьку інтервенцію, про яку вже була згадка, а в якій брали участь держави Антанти з метою допомогти чехо-словацьким військовикам виїхати з Сибіру та Далекого Сходу до Европи. На чолі військ Антанти стояв французький ген. Жанен.

---

[13]) Див. »Літопис Червоної Калини« та »Календар Червоної Калини« на 1937 рік із статтями І. Світа, а також у »Свободі«, Нью-Джерзі, 1953, 25-го червня.

Сибірський уряд т. зв. обласників, організований представницьким органом Сибіру — Сибірською Обласною Думою, — ставився прихильно до української справи і справ інших народів азійської частини кол. російської імперії. Але переворот в Омську, що його вчинили праві кола, привів до влади реакційний уряд адм. О. Колчака, що вже не визнавав українських питань і навіть розпочав нагінку на всіх, хто не визнавав єдинонеділимських ідей.

В ці дні панування реакції українська справа у найліпшому разі уважалася за неважливу, а часом викликала і арештування та інші переслідування.

Ліві партії і большевики ставилися до української справи відверто вороже, хоч останні (большевики), особливо в час існування Далеко-Східньої Республіки, намагалися того не показувати. Були навіть спроби нав'язати контакти з українцями, але безуспішні, бо українці не бажали собі контактів з большевиками, не вірячи їхнім залицянням. Пізніше це підтвердилося й на судовому процесі в Чіті.

Український Секретаріят досить швидко наладнав взаємовідносини з представництвами держав Антанти, зокрема з американцями, у штабі яких працював І. Орлик, що чимало допомагав українцям здобути зрозуміння у чужинців. Рівночасно в цьому самому напрямі працював також український консул П. Твердовський і його особисті та українського консуляту меморіяли прислужилися не одній українській справі.

Згадаємо тут хоч би те, що завдяки заходам П. Твердовського одержано дозвіл від Омського уряду (прем'єра Вологодського) і від Головного штабу сибірської армії (головного командувача ген. Гайди) на формування українських частин. Рівночасні заходи консула перед командуючим союзними військами, ген. Жаненом, про створення українського корпусу в силі 40 тисяч вояків також одержали позитивну позицію. Але загальна катастрофа в Сибіру, що почала розвиватися, відкликання чужинецьких військ і заборона Головного штабу у Франції — зупинили реалізацію цієї акції.

Під час повстання сибіряків у Владивостоці, в листопаді 1917 року, члени Українського Секретаріяту на чолі з головою Ю. Мовою, полк. Ф. Стешком та автором цієї праці, в якості зв'язкового, а також головою кооперативного союзу »Чумак«, П. Горовим, відвідали штаб чехо-словацьких військ для обговорення питання про можливість співпраці, якщо повстання буде успішне. На жаль, повстання було придушене, з допомогою »невтральности« японців та переважаючої сили артилерії військ ген. Розанова, реакційного представника влади адм. Колчака.

Розвал адміністрації адм. Колчака привів до того, що на території Сибіру владу повільно захоплювали большевики. Але в Іркутську наприкінці 1919 року постав Революційний комітет, що складався головно з есерів. На Забайкаллі в той час влада була в руках отамана забайкальських козаків Г. Семенова, а на Приморщині, в її південній частині, був ген. Розанов, який щойно в січні 1920 року втік разом із своїми співробітниками за кордон.

Ми зупинилися трохи більше на справах Іркутську, бо вони були чи не головною причиною організації Далеко-Східньої Республіки. В той перехідовий момент евакуація чехо-словацьких військ ще не була закінчена. Вони поволі просувалися на схід потягами, що проходили по сибірській залізниці. Розтягалися на велику віддаль і коли їх останні відділи залишали якусь станцію, контролю над нею перебирали місцеві комітети, переважно — комуністи.

Валки сибірської армії також відходили вздовж залізниці, а в потягах приміщувались окремі установи сибірського уряду, адм. Колчак із своїм оточенням та різні цінності, в тому числі й запас золота, вартістю щось біля 400 міл. рублів.

Большевики всюди намагалися захопити владу в свої руки, але на схід від Іркутську ще були японці, які не хотіли бачити побіч себе червоних, тому тут большевики не робили жодних спроб виступу. Японці заявили офіційно, що не дозволять на те, щоб поблизу них були большевики, отже — на схід від озера Байкалу.

Це становище використав член ЦК ВКП(б) на Далекім Сході О. Краснощеків, що був особистим приятелем Л. Троцького ще з часів його перебування в Америці до літа 1917 року. В тій складній ситуації, що була в районі Іркутську та на схід від нього, есери висунули ідею створення демократичної республіки, держави-буфера, щоб таким способом не допустити до влади большевиків.

Комуністи опинилися в тяжкім становищі, бо на Далекім Сході не мали ні доброго партійного апарату, ні збройної сили. Тоді, 18-го січня 1920 р., Краснощеков відбув у Томську конференцію з Крайкомом ВКП(б) Сибіру та переконав його у необхідності схвалити проєкт утворення буферної держави. 24-го лютого в Красноярську була схвалена потрібна постанова і негайно передана Москві до затвердження.

Ще 21-го січня Краснощеков у телеграфічній розмові з Москвою одержав підтвердження свого пляну. 29-го березня оголошено постанову про те, що большевики не будуть запроваджувати совєтизації Далекого Сходу, а 8-го січня оголошено декларацію про створення Далеко-Східньої Республіки.

Влітку того ж року відбулася перша конференція з представниками японського військового командування на Далекому Сході. Рівночасно між комуністами Сибіру відбувається внутрішня боротьба, бо між ними були групи, що не хотіли визнати ідеї незалежної, та ще й буржуазної, республіки.

9-го січня 1921 року на Далекому Сході відбулися вибори представників на Установчі Збори Далеко-Східньої Республіки (чи ДВР у скороченні, себто Далеко-Восточної Республіки), а 12-го лютого відбулося урочисте відчинення Установчих Зборів ДСРеспубліки. Обрано Тимчасовий уряд, у якому комуністи мали великий вплив, але були примушені проводити організацію нової республіки.

Організація всіх міністерств, призначення міністрів, оголошення нових законів та постанов уряду, підготовка до скликання постійного парляменту п. н. »Народне Зібрання«, — все те забрало багато часу. І щойно 1-го

листопада 1921 року відбулося урочисте відчинення цього парляменту. Тим часом уряд ДСРеспубліки вислав до урядів РСФСР, Англії, США, Японії, Китаю та Франції декларацію незалежности та повідомлення про створення уряду демократично-буржуазної республіки, незалежної від совєтської Росії. Московсько-совєтський уряд офіційно визнав ДСРеспубліку і навіть дозволив відчинити її амбасаду в Москві, яка, до речі, жодної діяльности не виявила, як пише про це у своїй праці Парфенов.

В той час на Далекому Сході існували чотири незалежно-діючі уряди: у Владивостоці, Верхнє-Удинську на Забайкаллі, Благовіщенську та Чіті.

У Владивостоці голова уряду Приморщини, Медведів (есер), робив заходи, щоб усі ті уряди об'єднати в один для Далекого Сходу, але з його переговорів нічого не вийшло. Чітинський уряд був тоді під рукою козачого отамана Г. Семенова і завалився, коли японці відмовили йому піддержки. Тоді на Забайкаллі відкрилася можливість для повної діяльности нового уряду ДСРеспубліки, що перенісся з Верхнє-Удинську.

Тим часом Москва по-різному реаґувала на далеко-східні події. Був час, коли комуністи з Дальбюро почали тиснути всі небольшевицькі організації, навіть проводили арешти серед есерів і меншевиків, які часом опинялись у нелеґальному становищі.

Але московське складне положення в Україні, труднощі з Польщею та діяльність білих на півдні, зокрема Врангеля, примусили Москву обережно поводитись із японцями і вона дала повну згоду на реалізацію плянів Краснощекова. Цьому сприяла також зміна японської політики. Японці досі піддержували отамана Семенова, а тепер повірили в щирість Краснощекова, що плянував створити буржуазно-демократичну республіку.

Наприкінці 1920 року японці вислали спеціяльну військову місію на чолі з полк. Міяке і майором Куросига. Рівночасно зайшли зміни і в японському командуванні на Далекому Сході, зокрема тоді, коли головою військово-дипломатичної місії до Владивостоку призначено полк. Гомі, що був на цьому становищі до кінця евакуації японських військ у 1922 році.

9-го січня 1921 року відбулися вибори делеґатів на Установчі Збори ДСРеспубліки. Із загальної кількости делеґатів, 424, тільки 351 могли приїхати на відчинення зборів, що відбулось 12-го лютого 1921 року[14].

Не обійшлося і без певних турбот під час відчинення Установчих Зборів. Створилася дуже інтересна ситуація: комуністи твердили, що мають більшість, але коли пройшли перші дні засідань і праці, виявилося, що більшість — 180 делеґатів — належала до »селянської фракції більшости«, яка потім у багатьох справах ставила сильний спротив комуністичним проектам. Це була перша спроба співпраці між большевиками і небольшевиками.

Комуністи були примушені відступити та зайнятися переважно обороною своїх позицій, бо їх постійно обвинувачувано в різних справах. Так, напр., есер Лисієнко 13-го березня 1921 року під час дебатів про доклад уряду

14) Різні автори подають ці числа по-різному, але найточнішими є числа Нортона.

заявив, що »в совєтській Росії нема свободи, як нема її забезпеченої і в Далеко-Східній Республіці, бо тут дійсним господарем є не уряд, а Госполітохрана, рідна сестра Чека«[15]. Комуністи не мали що на це сказати, бо саме тоді були проведені арештування серед соціялістичних груп.

Комуніст Лехов крикнув на адресу есерів: »Це ліпше, ніж видавати есерівські та меншевицькі часописи на японські гроші!«. В залі нарад зчинився такий бешкет, що пішли в рух стільці й п'ястуки. Був побитий комуніст Нікіфоров, який пізніше став прем'єром, меншевик Бинасик та інші. Соціялісти були страшно ображені наклепом Лехова, бо це була чиста брехня-провокація.

Ми зупинилися трохи більше на цих фактах, бо вони підкреслюють зрадливу політику й поведінку большевиків.

Коли обговорювали справу передачі Камчатки до РСФСР, що мало статися згідно з домовленням під час переговорів про створення буферної держави в Томську, есери і меншевики знову запротестували проти цього проєкту і вимагали повного усунення Москви з Далекого Сходу. Їх протест набрав дуже гострого характеру під час дебатів і був піддержаний селянською групою більшости. Комуністи кинулись тоді до Москви із запитом, що робити, й у відповідь з'явився лист Карахана, заступника комісара закордонних справ[16]. Справа Камчатки затяглася і залишилась без остаточного вирішення.

Рівночасно, на обговорення Зібрання були внесені ще й такі питання: 1) чому розігнано З'їзд амурських хліборобів (Селянський З'їзд) у Благовіщенську; 2) справа заарештування Нерчинських есерів; 3) існування »застєнка« — приміщення для катування арештованих у Госполітохрані м. Верхнє-Удинська.

Всі ті справи були прийняті до порядку нарад Зібранням і провадилися відповідні дослідження. На тлі таких труднощів поглиблювався конфлікт у самій комуністичній партії між групами Краснощекова та Нікіфорова. Краснощеков мав успіх у тому, що Москва відкликала з Дальревкому його найзапекліших ворогів.

Тим часом Москва затвердила склад уряду Далеко-Східньої Республіки: головою уряду — Краснощекова, а прем'єром Ради міністрів — Нікіфорова. Обговорено проєкт програми діяльности уряду і прийнято його з деякими поправками. Але опозиція (головно центр і соціялісти) відмовилася дати своїх представників до складу Ради міністрів, якщо не буде запроваджена в життя умова: »Вся влада кабінетові міністрів та почесна ізоляція уряду«.

Почались нові переговори і щойно 12-го травня була вкінці оформлена Рада міністрів, коли домагання опозиції були повністю прийняті урядом, як про це зазначає Парфенов (стор. 308).

Установчі Збори ухвалили також текст декларації про незалежність ДСРеспубліки і вислали її урядам совєтської Росії, Англії, США, Франції, Японії, Китаю (11-го березня 1921 р.). На цю декларацію відповів тільки

[15]) Парфенов, стор. 292.
[16]) Парфенов, стор. 293–294.

Китай, бажаючи новій республіці успіхів та мирного співжиття. Інші держави не відгукнулись.

Американці прислали своїх двох обсерваторів — д-ра Д. Аботта і ляйт.-полк. В. Дейвіса, комерційного і військового аташе з Токійської (японської) амбасади. Вони відвідали Владивосток, Хабаровськ і доїхали до Чіти, де перебували впродовж шістьох тижнів (Нортон, стор. 269).

Цікаве те, що тема про ДСРеспубліку цілком забута в сучасній совєтській політичній літературі. В 1962 році появилася книга Персица п. з. »Дальневосточная Республика и Китай« (Роль ДВР в борьбе советской власти за дружбу с Китаем в 1920-1922 г.г.). Автор пробує нав'язати події тих часів до політичних подій у Китаї, та ще й комуністичному. На жаль, детальне обговорення цієї нової московської тенденції в далеко-східній тематиці є поза рамками нашої праці.

Нортон каже, що висновки американських обсерваторів на терені ДСРеспубліки були позитивні, співзвучні з опінією американського дипломатичного аґента, висланого в 1917-1918 рр. з Петербурґу до Києва. Але тодішня американська політика йшла іншим шляхом. Тодішній секретар департаменту США, Лансінґ, в листі з 15-го жовтня 1919 року до Литовської Національної Ради писав, що — незважаючи на прихильне ставлення США до національних аспірацій залежних (поневолених, — І. С.) народів, — »було б нерозумно й несправедливо шкодити встановленню насамперед законного конституційного уряду Росії...« Принцип — »Російської єдности«. Цей самий арґумент був висунений, як причина відмови визнати незалежність Грузії і Азербайджану.

А хто зна, може такі визнання були б вплинули на загальну ситуацію не тільки далеко-східньої, а й загально-сибірської проблеми, бо ж вигляди на успіх комуністів були мінімальні, не зважаючи на повну поразку єдинонеділимської політики і плянів уряду адм. Колчака.

Ми вже згадували, що французький уряд не прийняв суґестії ген. Жанена про зформування українського корпусу на Далекому Сході, згідно з пропозицією українського консула Ф. П. Твердовського. Держави Антанти натомість піддержували »всеросійський уряд« адм. Колчака, що провадив реакційну політику та нищив усі заходи місцевого населення створити дійсно демократичну владу.

»Безвідповідальна політика окремих військовиків, що започаткували карні експедиції проти всіх, хто не погоджувався з політикою уряду Колчака, поглиблювала провалля між урядом та населенням. Невдачі на фронті, »отаманщина« в запіллі — прискорювали кінець« (П. Баклашин: »Финал в Китае«, т. І, стор. 93).

Накази військам ген. Розанова розстрілювати кожного десятого мешканця, де були партизани, палити села, розстрілювати все чоловіче населення, де був збройний спротив. А інший генерал, Косьмин, наказав розстрілювати на місці полонених, які не мали хрестів, як про це свідчать фотостати цих наказів. (Там же, — І. С.).

(Далі буде)

Лев БИКОВСЬКИЙ

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ У ВАРШАВІ 1944 РОКУ

(СПОМИНИ ОЧЕВИДЦЯ)

(Продовження, 3)

Час від 6-го вересня до 1-го жовтня 1944 р.

Ідучи зі шпиталю »додому«, я спостеріг великі зміни, що відбулися довкруги за час мого перебування у в'язниці та шпиталі (себто, від 22-го серпня до 6-го вересня). Місто виглядало, як великий напівзруйнований уміцнений табір. Через вулиці ми проходили тільки тунелями під бруком, що захищали від обстрілу. В кожній брамі нас легітимували. Довкола стояли військові стежі, вікна домів були позабивані. Біля криниць стояли довгі черги по воду, всюди чулося незадоволення, озлоблення й обережне нарікання. В підземельних сховищах стояли також черги, чекаючи на вільний прохід дірами і льохами. Час від часу всі нишком ховалися від німецьких літаків, бомб або гарматніх стрілів. Хідникових плит ніде не було, натомість рясніше височіли барикади на вулицях. Підворотні перетворилися на бункри, обкладені мішками з землею. З вікон домів визирали стрільниці. Все населення перебувало, здавалося, у партерових мешканнях та ховалося у підземеллях. З вулиці Гожої, від будинку ч. 39, на вулицю Кошикову, до будинку ч. 26, ми йшли, кружляючи та відпочиваючи, біля півтора години (нормально — 10 хвилин!).

В Бібліотеці я застав правдиву »Содому й Гоморру«. Після моєго арештування, комендантом будинку став вже згаданий професор Ю. К. Він, через льояльність до мене, погодився тільки виконувати обов'язки коменданта. Заступником коменданта і фактичним диктатором будинку була інтендантка Бібліотеки п. Я. П. Вона вже вповні співпрацювала з повстанцями, використовуючи міцний будинок Бібліотеки з цією метою так, як тільки можна було.

Зрештою, справа набрала такого стрімголового катастрофічного характеру тому, що інтендантка Бібліотеки вже й не могла інакше поступати. За свою того роду діяльність вона згодом одержала від повстанської влади, як колишній член ПОВ (Польської Організації Військової), якесь відзначення, не згадуючи про інші »блага« біжучого характеру. Вона і кліка, що її підтримувала, були дуже здивовані й незадоволені моїм поверненням.

Виявилося, що того ж дня, коли мене заарештовано, німецька »корова« двічі вдарила в Бібліотеку з фронту, здемолювавши всі фронтові приміщення та залі, від партеру аж догори. Потрощені меблі, повибивані вікна, діри в стінах, курява і скло в тій частині будинку лежали ще й досі. Професор Ю. К. з великою відданістю і натугою переніс книжки звідсіля, а подекуди й меблі, до внутрішньої частини будинку. Решта робилося поволі, бо, властиво, не було кому робити. Старший возьний Ф. П. з того всього зліг спаралізований до ліжка. Другого возьного, Броніслава Калі-

шевського, вбила німецька куля під час замикання дверей від вулиці. Його поховано тут же на подвір'ї Бібліотеки. Третій возьний М. лежав тяжко хворий. Сам проф. Ю. К. також уже кілька днів лежав хворий на шлунок. Бібліотекою рядила Комісія, обрана з осіб, що тимчасово перебували в будинку. Всі вікна будинку були повибивані, двері подмухом відчинені, а мешканці, свої і чужі, приміщувались тепер у книгосховищах, у їх підземній та партеровій частинах. Розташувавшись між книжками, вони світили свічки, варили на примусах їжу, курили цигарки і т. п. Єдине »щастя« було те, що ніхто тими книжковими збірками в той час не цікавився, бо кожний дбав лише про своє життя, про їжу. та ховався якнайдалі від стрілів.

Виявилося, що згідно з наказом повстанської влади, підготовлявся нібито якийсь перехід до »большевицького устрою«. Компетенції коменданта ОПЛ були вже обмежені, він був підпорядкований »Домовій комісії« та входив до її складу. Комісія була обрана з тих людей, що перебували в будинку. Вона ділилася на підкомісії: харчову, протипожежну, вартову, санітарну тощо. Харчова підкомісія одержувала урядові приділи і готувала їжу для всіх жителів будинку — біля 50 обідів у той час. Вона дбала також про воду, яку треба було носити вже відрами здалека. Вартова підкомісія визначувала постійні варти, по три години на протязі цілої доби. Санітарна підкомісія дбала про туалети, подвір'я тощо.

Діяльність усіх цих підкомісій відбувалась з великими перебоями, труднощами, з постійними непорозуміннями, в атмосфері нехітті й саботажу. Особливо це проявлялося з боку тих осіб, що випадково й тимчасово перебували в будинку. Тільки завдяки невеличкій громадці більш свідомих людей та кількох урядничок Бібліотеки, вся ця »машина« ще сяк-так функціонувала. Сама диктаторка п. Я. П. вже пустила віжки з своїх рук і серед того гармидеру ходила, мов півбожевільна ...

До того ж ще прийшли постійні, щораз нові, реквізиції військовими більш безпечних приміщень Бібліотеки — на партері та в підземеллях. Найбільш певними й безпечними приміщеннями в будинку Бібліотеки були вугляні комори й бібліотечні майстерні, біля кітлівні, не кажучи вже про саму кітлівню. Ці приміщення зайняла якась жіноча організація АК, що виробляла вибухові речовини. Сумежні приміщення в підземеллях були зайняті під військові інтендантські склади. Інші приміщення у сутеринах, біля кітлівні, також зайняла якась військова формація, що виготовляла бомби. На партері приміщення колишньої бібліотечної канцелярії та сумежні кімнати зареквірував радіотехнічний відділ війська.

15-го вересня 1944 року частину книгосховища залізобетонової конструкції зайняв у підземеллях під свою канцелярію головний квартирмайстер. На партері, біля цих приміщень, у робітнях примістилась його прибічна сторожа. На першому поверсі одну каталогову кімнату зайняло згодом »Військове історичне бюро«. Одне слово, коли взяти до уваги розбиті від фронту частини будинку, то сталим і тимчасовим жителям уже не було де притулитися. Отже, доводилось приміщуватись тільки між книжками, в так

званому книгосховищі, де за нормальних часів стороннім людям було заборонено навіть входити.

В будинку тепер жило понад 250 осіб, а щоденно переходило кілька тисяч клієнтів установ, що тут містилися, та прохожих крізь пробиті в будинку проходи. Всі ті уряди, установи й мешканці, хоч поводилися нібито й чемно, розтягали устаткування, прилади, псували різні урядження (напр., туалетні), мали різні справи й претенсії до адміністрації дому і т. п. До того ж доходили ще й вимагання влади висилати робітників на різні праці, подавати статистичні звідомлення, ходити на зібрання, ховати забитих і померлих тощо. Так за короткий час на внутрішньому (другому) подвір'ї Бібліотеки було поховано у спільній та окремих могилах біля 30 осіб.

Все це безнадійне, клопітливе й заплутане життя проходило серед безнастанної стрілянини та харчової нестачі, іноді без світла, без води, а то й під дощем. Щораз-то нові юрби зубожілих мешканців міста перевалювались через наш будинок, шукаючи собі притулку в нерозбитих ще будинках.

Моє здоров'я вимагало ще довгого, спокійного лежання у ліжку, але до мене відразу почали зголошуватися з різними справами, домаганнями тощо. Одні радили мені взятися за керування справами, інші погрожували, а ще інші остерігали мене перед повстанцями і їх фанатичними однодумцями. Я ж лежав, слухав, відчуваючи, що не годен взятися за будьщо. Відчував брак фізичної сили й цілковитий заник волі.

Те, що я спостерігав довкруги себе й відчував, свідчило про швидкий занепад повстанської акції, бо скрізь панувало й постійно зростало повне безладдя. Доходили чутки про те, що окремі відділи акістів, на чолі зі старшинами, кидали вже »фронт« і відходили в »запілля«. Там вони, маючи зброю, силою захоплювали більш безпечні підземелля і переховувалися від своїх ворогів. Щораз більше відчувався брак харчів. Військові одержували вже тільки зупу й немелене зерно. Цілими днями крутили »млинки«, мололи зерно на харчі, щоб не охлянути без їжі до решти. Про цивільне населення не доводиться вже й говорити.

Сусідні вулиці — Круча і Вспульна — були вже так розтрощені, що »делеґат уряду« мусів шукати собі більш безпечне приміщення. З цією метою Бібліотеку відвідав його представник, вище згаданий інж. Ск. Але з якихось причин »делеґат уряду« тут не поселився. Так само все частіше відвідували Бібліотеку різні військові установи, бажаючи знайти в її солідних мурах притулок для себе. Але вільні приміщення залишились тільки на горішніх поверхах, на які не було охочих.

З часом практика виявила цілковиту непродуктивність і непристосованість загалу мешканців міста до тяжких земляних робіт. Тому військова повстанська влада, щоб унезалежнити себе від випадкових подвірних приділів робочої сили, почала формувати постійний саперний відділ із сильних чоловіків, примістивши їх у касарнях.

Тим часом ми довідалися з повстанської преси, що москалі в зайнятих ними польських областях поводяться з поляками, а зокрема з акістами,

зовсім не по-приятельськи. Особливо підрізала дух польських повстанських політиків звістка про умову трьох »радянських республік« (Польської, Білоруської та Української), згідно з якою має відбутися взаємний обмін чужонаціональним населенням. Це означало цілковите усунення польської людности з теренів Білорусії, Західньої України і Волині.

Я вже почав вставати й поволі ходити по Бібліотеці. Частина тимчасових мешканців покинула Бібліотеку й подалась деінде, в тому числі й проф. Ю. К. з дружиною, п. М. Ст., письменниця М. Д. та інші, що вернулися до своїх мешкань. На їх місце прийшли інші.

Почалась пошесть шлункових хвороб, а туалети були зіпсовані. Німецький гарматній стріл від Саського парку потрапив у наш будинок, пробив стіну, але більших втрат не спричинив. Через день ми забивали вікна й деякі двері, а вночі чи то подмухи, чи невідомо хто, нам постійно їх відчиняв.

Ціни на харчі йшли вгору: за один кг масла платили вже біля 10-15.000 польських злотих. Тому, що на гроші ніхто не кидався, то дуже розвинувся обмінний гандель: пропонували сардинки, горілку, цигарки, одяг, полотно за муку, товщ, квасолю, крупи і т. п. Найдешевшим був цукор. Повстанська влада кілька разів роздавала цукор по 20 дкг на особу сталим мешканцям і по 40-60 дкг приходькам. Хліб пекли на таких умовах: 1 кг муки за 1 кг хліба, припік лишався пекареві, або ж те саме з додатком 1 кг вугілля від клієнта.

Кілька днів після того, як я почав ходити по Бібліотеці, зичливі люди порадили мені знову лягти в ліжко, вдавати хворого й не показуватися назовні, бо, мовляв, група, що настає на моє життя, знову починає цікавитися мною. Ці люди довідалися, що мене випустили на »волю« і шукали, де я тепер знаходжуся. З цією метою, щоб дістати інформації про мене, до Бібліотеки завітала особисто пані Реґіна Чайковська, а потім — син пані Д. та інші учасники »полювання« на мене.

Після того я пролежав у ліжку кілька днів, але все ж таки встав, бо не міг влежати, і навіть почав виходити на місто. Мій шеф, інж. Р.. що й далі зичливо ставився до мене, намовляв мене взятися до керування Бібліотекою. Навіть приніс мені посвідку від »Делеґатури уряду« про те, що я знову призначений комендантом будинку. Це була повна »реабілітація« і доказ довір'я до мене. Але я був уже вкрай втомлений і знеохочений до всього. Без жодної енергії виконував те, що треба було і втікав у свій кут, на своє ліжко. Єдине, що мене ще цікавило, це рятування книжок і творів мистецтва з сусідніх домів. Діяльність у цьому напрямі енергійно почав був проф. З., що дібрав собі помічників з-поміж жертовної студентської молоді, яка не була в повстанцях, і рятував скрізь все, що можна було. Врятовані збірки складено на перехованння частинно й у Бібліотеці, у т. зв. »скарбчику«.

Від військових ми довідались, що повстанська військова влада наказала провінціяльним відділам АК (т. зв. »хлопцям з лісу«) прийти на поміч Варшаві. Ходили перебільшені чутки про те, що значні відділи цих »хлопців

з лісу« вже знаходяться у підварша́вській Пущі Кампіно́вській. Але на чутках, здається, і закінчилося.

Тим часом, на заклик німецької військової влади, з міста виходила щораз нова якась частина мешканців. З цією метою німці скидали відповідні відозви до мешканців Варшави і в певних годинах дня стрілянина припинялася.

Приблизно, тиждень перед кінцем вересня почали розповсюджуватися чутки, що — буцімто — розпочалися вступні капітуляційні переговори з німцями. В той же час стрілянина не припинялася. Англійські літаки перестали з'являтися, але московські прилітали не тільки вночі, а навіть удень, бомбардували німецькі позиції та зводили повітряні бої з німецькими літаками.

Все ж таки повстанські військові були пригноблені й щораз більше пиячили. Ціни на пляшку горілки скочили до 1.300 пол. злотих за літр, а за 1 літр спирту платили до 8-10 тисяч злотих. Нарешті військовим почали виплачувати залегле утримання і »відправне« американськими долярами. Головний квартирмайстер, бюро якого приміщувалось у нашому будинку, виплатив протягом тижня, як казали, біля 250 міл. долярами та біля 70 міл. польськими злотими. Решту т. зв. »скарбу«, біля 80 міл. долярів, комісійно вночі спалили у нас під брамою, чого я був свідком.

Скоро стало відомо, що німці й польські повстанці »договорилися« і має бути підписана капітуляція повстанців. Почали нищити, виносити і ховати різні військові акти, ліквідувати харчові склади тощо. Стрілянина день чи два перед 1-им жовтнем 1944 року припинилася. Юрба людей відітхнула і почала кружляти по вулицях. Нарешті ми довідалися, що капітуляція дійсно підписана: всі цивільні мешканці мають упродовж кількох днів опустити місто, а військові йдуть у »почесний полон«.

Після повстання (від 1-го до 17-го жовтня)

Перший тиждень після капітуляції пройшов у Варшаві під знаком ліквідаційного руху. Він різно захопив окремі групи населення.

Цивільне населення масово вийшло з різних сховищ на поверхню. Люди ходили, оглядали знищене місто, начеб прощалися з ним. Рівночасно почали готуватися до виходу з міста: пекли хліб, заготовляли собі на невідому дорогу рештки харчів, вибирали що найліпше з одежі, вдягали на себе та бідкалися над тим, що саме взяти з собою.

Деякі хотіли якнайшвидше втекти з Варшави, інші, не усвідомлюючи ще всієї глибини катастрофи, відтягали той реченець, гадаючи, що може ще щось зміниться і вони залишаться.

Але капітуляційний наказ був невблаганний та незмінний — вийти всім!

Тому, що кількість населення середмістя була великою, щось біля пів-мільйона осіб, людський потік плив через місто кілька днів підряд.

Люди виходили безладно, поодинці й родинами, лишаючи все майно, мешкання і т. п. Брали зі собою лиш найнеобхідніше, стільки, скільки людина може нести. Йшли без протесту, мовчазно, з якоюсь тупою резиґнацією, через пункти, визначені німецькою військовою владою. Застави не

могли пропустити нараз стільки людей, тому творилися величезні затори — черги тягнулися кількома вулицями.

Одна з таких застав була, напр., недалеко нашого будинку, при виході з вулиці Снядецьких (біля Політехніки) і військового шпиталю ім. Ю. Пілсудського. Друга — біля Головного залізничного двірця. Бувало й так, що ізгої, не дочекавшись своєї черги, верталися назад, щоб другого дня знову виходити.

Багато людей не вміли обрахуватися зі своїми силами, тому ще в місті викидали зі своїх клунків менш, на їх думку, вартісні речі, а то й лишали затяжні валізи просто на вулиці. Траплялися і випадки бандитських нападів на ізгоїв, щоб відібрати в них їхнє останнє майно.

Після перевірки документів на заставах, мовчазний натовп життєвих розбитків сунув далі. Люди йшли пішки, часто під дощем, супроводжені німецькими конвоїрами, біля 20 км до міста Прушкова під Варшавою. Згодом, кілька днів пізніше, коли налагоджено рух залізниці, йшли до залізничної станції Варшава Західня, а звідти їх везли залізницею до того ж Прушкова. Там люди перебували деякий час у різних таборах у жахливих умовах. Їх сортували: молодших і більш працездатних висилали переважно до Німеччини, розділяючи родини, а решту відправляли на поселення уздовж усієї західньої частини тодішньої Генеральної Губернії (себто, Польщі), починаючи на півночі від міста Ловіча й до Кракова на півдні.

Іншу капітуляційну групу становили військові. Вони мали право йти в полон організовано, зі зброєю в руках, але це стосувалося тільки до Армії Крайової (АК) та помічних формацій, зв'язаних з нею і підпорядкованих польському екзильному урядові в Лондоні. Німці трактували їх на правах реґулярних військ, хоч насправді вони були, переважно, тільки цивільними повстанцями.

Натомість повстанські відділи зв'язані з большевиками, себто »Польська Армія Людова« (ПАЛ), »Армія Людова« (АЛ) і »Корпус Безпеки« (КБ), були поза законом. Німці, де їх тільки захоплювали, розстрілювали. Акісти не протестували, бо збольшевичені повстанці ще навіть кілька днів по капітуляції боролися з німцями і, почасти, обернулися і проти акістів. Наслідком цього було те, що більша частина комуністів була знищена. Незначна кількість продісталася через Вислу до большевиків. Деякі з комуністичних повстанців убивали акістів, забирали їх документи і йшли в полон під чужими прізвищами, разом з акістами. Інші приставали до цивільного населення і виходили з міста на загальних правах.

Жіночим організаціям АК було дозволено прилучитися до цивільного населення, але більшість із них не скористала з цього права і йшла в полон разом з військовими.

Майже ціла Армія Крайова (хлопці й дівчата) у святковій одежі, з клунками на плечах і зі зброєю в руках, зібралася у відділи на чолі зі своїми керівниками та відбула останню дефіляду перед заступником Бура-Комаровського, Монтером. Потім пішла в полон.

Третю групу населення становили численні хворі, немічні й старі люди обидвох статей. Їх спочатку виносили на ношах, на руках, вивозили візочками їхні ж родичі та опікуни, що виходили з міста. Перші німецькі відозви до населення Варшави виразно згадували передусім про цю забарну групу людей, обіцяючи »заопікуватися« ними. Повстанці, зі свого боку, також заохочували всіх скористатися цією обіцянкою, але населення нікому не довіряло і не квапилося розставатися зі своїми рідними й близькими. Наслідком цього кілька сотень селянських фірманок, що їх зігнали німці для перевозу хворих, простояли, буцімто, дурно під містом цілий перший день, призначений для виходу цивілів. Все ж таки, треба сказати, що й потім німці, в межах призначеного для »ісходу« часу, перевозили хворих та старих фірманками від застав до найближчого місця призначення. Але тому, що наплив хворих і старих був дуже великий, вони мусіли іноді й кілька днів лежати в полі, під дощем, чекаючи своєї черги.

В час і після-капітуляційного виходу населення з Варшави, тому, що були великі затори, деякі групи хворих приписано до різних шпиталів, що мали право виїхати з міста другою чергою. З цього скористало й чимало здорових цивілів, що під покришкою доглядачів за хворими і медичного персоналу вписалися до згаданих шпиталів, а потім разом з ними евакуювалися на правах Червоного Хреста.

Шпиталі разом із хворими (військовими і цивільними) та медичним персоналом виїздили поволі німецькими вантажними автами до містечок: Урсус, Пястув, Прушків та інших, що під Варшавою. Говорили, що деяких хворих звідси висилали залізницею далі.

Назустріч цій відосередній, безладній течії ізгоїв, що випливала з міста, йшла інша, доосередня течія, що складалася з німецького війська і робітників. Ця група вливалася до міста організовано, аж врешті опанувала цілу Варшаву, на лівому боці Висли. На правому боці (передмістя: Саська Кемпа, Ґрохув і далі вниз і вгору ріки) знаходилися большевики.

Отже, у Варшаві насамперед з'явилося німецьке військо і жандармерія. Вони поволі, але безупинно ліквідували останні місця повстанського опору, як, напр., вищезгаданих ПАЛ-івців, тощо. Вояки лавами провіряли вулицю за вулицею, заглядали в кожне подвір'я і помешкання та виганяли звідти тих, що забарилися. На спакування речей давали півгодини часу, але за горілку цей реченець можна було іноді відтягти майже на цілий день.

Одночасно робітничі загони, під керівництвом інших німецьких військових, розкидали барикади на вулицях, роблячи крізь них проїзди для авт. Це завдання було виконане на протязі першого тижня приходу німців у Варшаву.

З військовими та поліцією до міста проскочило й чимало німецьких урядовців, фольксдойчів, поляків, що були на німецьких послугах, німецьких цивілів та різних інших спритних людців. Вони кинулись до своїх колишніх урядів і помешкань, що їх були примушені залишити, втікаючи з Варшави ще в липні того ж року, перед початком повстання.

Перший тиждень капітуляції був для нас у Публічній Бібліотеці (при вул. Кошикова, ч. 26) дуже нервовий. Річ у тому, що в капітуляційних умовах, встановлених шефом німецьких СС-ів, оберґруппенфюрером ген. фон Бахом, 30-го вересня 1944 року, було згадано й про евакуацію з Варшави культурного майна. На основі тої умови, мала бути утворена мішана німецько-польська комісія для здійснення цього завдання. З німецького боку в цій комісії мав брати участь д-р Шеленберґ, що перед тим був німецьким комісаром мистецтва у Варшаві, але його ще не було в місті. Польську частину комісії очолював віцебурмистр Варшави п. Подвінський, що урядував одночасно у Варшаві та в Прушкові.

Польська частина комісії, що негайно утворилася, отаборилася формально в Публічній Бібліотеці й почала підготовчу працю. Для німецького військового командування складено реєстр усіх культурних установ Варшави, майно яких треба було, на думку комісії, вивезти, а також реєстр фахівців і взагалі наукових працівників, що їх тимчасово треба було залишити у Варшаві для виконання евакуаційної праці. Крім цього, було передбачено створити і відповідну бриґаду фізичних робітників, що була необхідна для евакуації. Було обраховано, що на загальну кількість майна культурних установ треба біля 250 залізничних вагонів.

Але в цьому післякапітуляційному безладді започаткована таким способом праця комісії не могла належно розвинутися. Голова польської частини комісії, віцебурмистр Подвінський, виїхавши в цих справах до німецького військового командування, не міг уже повернутися до Варшави. Всіх »зарезервованих« для цієї справи працівників, разом з душею цього діла проф. З., німецьке військо тим часом вигнало з міста разом з іншим населенням. Ходили чутки, що декого з них удалося завернути з Прушкова до Варшави (?). Про транспортові засоби не було й мови ...

Тим часом у Публічній Бібліотеці відбулася деяка »стабілізація«. Увесь напливовий людський елемент, що рятувався в її мурах, покинув Бібліотеку. Залишилася тільки горстка бібліотечних урядовців з родинами. Возьні Бібліотеки подалися з міста різними шляхами, разом з іншим населенням.

У зв'язку з проєктованою діяльністю культурної евакуаційної комісії, я запросив до помочі одного з бібліотекарів Національної Бібліотеки, п. К. С., разом із його співробітницею панею Е. С. До них прилучився керівник Бібліотеки Варшавської Політехніки, п. Ч. Ґ., разом з одним із своїх урядовців. Вони не залишали міста і замешкали разом з нами в Бібліотеці. Згодом до нас приєдналася ще бібліотекарка пані Г. М. Отже, зібралося разом з моєю дружиною і місцевими бібліотекарками — дев'ять осіб.

Варшавська Публічна Бібліотека з цими дев'ятьма »десператами«, що залишились у ній, була подібна до човника на морі, серед розбурханих хвиль. По кілька разів денно до нас впадали німецькі вояки з криком: »Зофорт, геравс!« ... Трохи рятувала ситуацію горілка, але й та скінчилася.

(Закінчення в наступ. числі)

Є. АЛЕТІЯНО

»З ІДЕЄЮ В СЕРЦІ — ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ«

(Продовження, 4)*

Зближалася осінь 1942 року. Багато наших людей німці ув'язнили, вивезли до Німеччини, усунули з посад, а декого й розстріляли. Ми перейшли у глибоке підпілля і перебудували свою працю так, що ще й далі зберігали певні ключеві позиції в адміністраційному та господарському апараті.

Крім раніш згадуваної Вінницької насіннево-дослідної станції, місцевого Відділу освіти, редакції »Вінницьких Вістей«, Жіночої Служби Україні та Служби місцевого порядку, під нашим впливом були ще й інші установи. Ми мали ще чимало людей у системі кооперації, різних господарських установ, а особливо посідали міцну позицію в »Заготзерно« та у Вінницькому обласному насінневому тресті. Останній, поруч із кооперацією та »Заготзерно«, був для революційної ОУН певною матеріяльною базою.

Також у Козятині ми мали транспортовий пункт для пересилки організаційної пошти та літератури секретною естафетою. Ці матеріяли йшли далі на південь України, до Дніпропетрівського через Умань, де в консисторії місцевого єпископа УАПЦ Ігоря. та і він сам, ставилися до нашого руху прихильно.

Ще влітку 1942 року я часто мав зустрічі з деякими нашими підпільниками, особливо з Русявим із Турбова, на бульварі (вінницький міський садок), біля колишнього Окружного суду, а тепер Обласного земельного управління. Тоді я зауважив, що з Обласного земельного управління часто виходив якийсь огрядний, вищесереднього росту, чоловік та мав розмови з приїжджими людьми. Він вряди-годи поглядав і в нашу сторону, та так якось підозріло, що притягнув до себе й нашу увагу.

Німці вивозили молодь на працю до Німеччини, а ми робили всі заходи, щоб молодь залишити на місці. І коли німці дозволили відкрити в селі Якушенцях, біля Вінниці на літинському шосе, Сільсько-господарський технікум, щоб готувати допоміжні їм аґрокультурні кадри, Обласний провід, щоб мати вплив на молодь. доручив мені пробувати дістатися на посаду викладача загальноосвітніх дисциплін. Для цього я мав відповідну освіту і досвід-стаж.

Я звернувся в цій справі до інспектора шкільництва при Вінницькому ґебітскомісарі, Гаєвого, а він скерував мене до Обласного земельного управління, що безпосередньо відало цією справою.

Шефом цієї установи був німець штаб-фельдфебель Глейхман. У цивільному житті він, як казали, був аґрономом. Мене прийняв не він сам, а його права рука перекладач Венгеров, що, як виявилось, був тим самим чоловіком, який часто виходив на розмови у вінницький міський садок, про що я згадував вище.

---

*) Див. »Виз. Шлях«, ч. XII (грудень), 1962, стор. 1245-1251.

Він, пильно придивляючись, вислухав мене, а потім розпитував про мою попередню працю за совєтської окупації, про моє теперішнє життя, словом — вивчав мене. Вкінці сказав, що такі люди, як я потрібні, отже буду працювати. Скерував мене до Якушенець приймати від кандидатів іспити, що вже були почались.

Під час іспитів я побачив, що деякі кандидати до технікуму цілком непідготовані, тому дав їм незадовільні оцінки. Не зважаючи на це, вони таки опинились у технікумі. Таким, напр., був Миколаєнко з полонених, що залишився жити під німцями. При іспитах він зовсім провалився, але до технікуму дістався завдяки Венгерову. Як потім я довідався, Миколаєнко в технікумі очолював пробольшевицькі елементи, а пізніше — большевицький партизанський загін.

По іспитах Венгеров заявив, що для мене в технікумі праці нема, бо, мовляв, німці потребують людей з практичним сільсько-господарським знанням, а не з загальноосвітнім. Правдивою причиною було, мабуть, те, що Венгеров тим часом довідався про мене більше і визнав, що мій вплив на студентів для москалів небезпечний.

Потім у технікумі було два підпілля: большевицьке і наше, українське. Ввесь час між студентами націоналістами і комуністами була боротьба, навіть бійки.

Коли на весні 1943-го року Венгеров із компанією сидів уже в арешті вінницького ґестапо, то ввесь час у ґрипсах потішав Миколаєнка, який також сидів, але в іншій камері, що всі вони вийдуть на волю. Так і сталося, німці всіх їх випустили на волю.

Десь наприкінці 1942 року мені дехто казав, що я »не зроблю« Самостійної України, а ось Венгеров уже створив два партизанські червоні загони на чолі з командирами Миколаєнком та Якубівим. Фактом було те, що Венгеров був московсько-большевицьким аґентом. Я пригадав собі, що за большевицької окупації бачив його як викладача Київського хемікотехнологічного інституту ім. Мікояна. Вже на чужині дехто казав мені, що якийсь Венгеров викладав у політшколах комуністичну ідеологію. Нещодавно у якомусь совєтському науковому виданні я прочитав, що минулого року якийсь Венгеров у Києві захистив докторську дисертацію з філософічних наук. Можливо, що це той самий Венгеров.

В останніх днях жовтня 1942 року ми одержали виклик від Могили, що після смерти Д. Мирона-Орлика виконував обов'язки крайового провідника, прибути до Києва у важливих справах. Мав їхати друг Левко, але тому, що він був відсутній (поїхав на деякий час в Галичину), треба було вислати когось іншого з Обласного проводу. Заступник обласного провідника, організаційний референт Богдан (у документах — Степаненко), не міг поїхати, так само не міг поїхати і друг Ярема (Янушевський), референт Служби Безпеки, і надокружний Хрін-Черник, що в той час був у своїй Трансністрії, отже цей обов'язок припадав мені. Я вже збирався в дорогу разом із зв'язковою Галею, але на початку листопада, напередодні нашого виїзду,

повернувся друг Левко. Тоді до Києва поїхав він, разом із зв'язковою Галею.

Вони повезли з собою трохи нашої підпільної літератури, що з Галичини йшла до Києва, на Лівобережжя і південь України завжди через нашу Вінницю і Козятин. Обласний провідник Левко мав підроблені документи, що він, мовляв, живе в Німеччині й приїхав в Україну шукати своїх рідних, що пропали ще за большевиків.

Друг Левко і зв'язкова Галя, поїхавши до Києва, довго не верталися, натомість з Києва нелеґальним шляхом (тягаровим автом із порожніми бочками від нафти) прибув до нас сам крайовий провідник Могила із своїм зв'язковим. Він зробив з нами відправу і поінформував нас ось про що:

Коли обласний провідник Левко прибув із зв'язковою Галею до Києва, то наша конспіративна квартира саме тоді впала до рук ґестапо й була обсаджена німецькими аґентами. Левко і Галя, не знаючи про це, попали їм у руки й заарештовані. Могила радив нам, всім членам Обласного проводу, негайно змінити місце постою (перебування), хоч на деякий час, а також зв'язки і клички. Казав зліквідувати конспіративні наші квартири, що про них знали Левко і Галя, бо — не зважаючи на те, що ми віримо їм, — може статися так, що під тортурами вони заломляться. Тому всі зміни треба зробити для певности. Референтові Служби Безпеки Богданові крайовий провідник наказав виїхати на деякий час у Галичину, а мені — в терен для розбудови організаційної сітки і вишколу членства. Так само й інші найчільніші члени ОУН мусіли змінити місце перебування.

На початку грудня ми вже знову могли вертатись до Вінниці. Зв'язкова Галя, що появилась у Вінниці, ходила по старих наших квартирах і зв'язках, тепер уже недійсних. так довго, поки нас не знайшла. Тоді розповіла нам про своє заарештування.

Коли вона з обласним провідником Левком (це було на початку листопада) приїхала до Києва, то вже на залізничному двірці вони мусіли розлучитися, бо була перевірка й обшуки. На конспіративну квартиру прийшла сама. Постукала в двері, хтось відчинив і її впустили в хату, але двері зараз же замкнулись за нею. Переступивши поріг, Галя вмить зорієнтувалась, що попала в засідку, що квартира розконспірована і обсаджена аґентами ґестапо. Її затримали і обшукали. В іншій кімнаті, вона бачила, робили обшук у Левка, що розлучився з нею на станції і прийшов на квартиру скоріше. Це був останній раз, що вона його бачила. Ґестапівці вимагали від Галі, щоб вона виказала організаційні зв'язки і квартири, але вона твердила, що організаційну літературу одержала від дівчини-галичанки у Вінниці на вулиці й не знає жодних адрес конспіративних квартир. Тоді ґестапівці привезли її до Вінниці, зобов'язали ходити вулицями і шукати зв'язку. Про наслідки вона мала зголошувати на квартиру одного дольмечера.

Коли Галя все це нам розповіла, ми зараз же забрали її і сховали в селі Павлівці, Калинівського району. Потім вона разом із своїм нареченим, уже згадуваним Лященком (кол. окружним провідником Калинівського району

і редактором місцевого часопису), відійшла зовсім з нашого терену на західньоукраїнські землі, де вони обоє далі працювали для визвольної справи.

Після заарештування в Києві нашого обласного провідника Левка, наші безпосередні зв'язки з Києвом перервалися, бо зв'язкові квартири там були розконспіровані й обставлені німцями. Згідно з наказом крайового провідника Могили, ми від листопада 1942 року вдержували наші зв'язки з Києвом через Житомир.

В січні 1943 року прийшла до нас сумна вістка — друг Могила, крайовий провідник ОСУЗ, упав.

Наш Вінницький Обласний Провід був вирішив звернутися за зв'язком і організаційними матеріялами безпосередньо до Львова, до Центрального Проводу ОУН, але в той час до нас прибула від Проводу ОУН із Волині наша колишня зв'язкова у Вінниці Ірка (Галина), що тепер уже була зв'язковою кур'єркою від Центрального Проводу до Крайового Проводу Північно-Західніх Українських Земель. Вона принесла нам ґрипси, в яких повідомлялося, що крайовий провідник ОСУЗ, Могила, упав до ворожих рук і київський центр Краю тепер послаблений. До часу скріплення київського Крайового проводу, Крайовий провід ПЗУЗ одержав доручення перебрати Вінницьку, Житомирську і Кам'янець-Подільську області під свое керівництво. Нам наказано негайно вислати до Проводу ПЗУЗ представника нашого Обласного проводу для обговорення ситуації, налагодження зв'язку і одержання потрібних вказівок.

Ми глибоко переживали удари ворога. Він убив нам наших безпосередніх зверхників — крайових провідників ОУН на ОСУЗ, Дмитра Мирона-Орлика та Могилу, двох визначних синів Соборної України. Москвини (білі й червоні) знайшли в німцях свого союзника для знищування українського національно-визвольного руху, його провідних людей, бо визвольна боротьба українського народу була для них страшною примарою. Ми вже згадували про те, як москвини разом з гітлерівцями здушували прояви українського самостійницького життя, переслідували революційне підпілля, мордували членів похідних груп ОУН із допомогою своїх місцевих вислужників у містах Миргороді, Полтаві та Дніпропетрівському. В Дніпропетрівському сам бурмистр міста, Соколовський, допомагав німцям поборювати і нищити українських націоналістів.

Ми знали також, що на Коростенщині майже неможливо втриматися, бо місцеві фольксдойчі вислуговувались німцям, а чехи — москвинам. Ліпше було в місцевостях з однорідним складом самих українців. У таких місцевостях національна справа була певніша і там легше було працювати в підпіллі.

Одержавши повідомлення від Проводу ПЗУЗ, ми вислали на Волинь члена нашого Обласного проводу Хріна-Черника і двох зв'язкових-кур'єрів. Я вже згадував, що Хрін-Черник був надокружним провідником на території т. зв. Трансністрії (окупованої Румунією) після того, як там викрито

й усунено непевного »типа«. З Хріном-Черником поїхали на Волинь наші зв'язкові Мирось (Мирон Бабин) та Івась, що мали допоміжне завдання.

В лютому 1943 року вони повернулися з Волині й привезли з собою чимало нашої підпільної літератури. Треба сказати, що останнім часом у нас був великий голод на літературу, бо після смерти крайового провідника Могили наша крайова підпільна газета »За Самостійну Україну« перестала виходити, а літературу з Галичини ми востаннє отримали ще пізньої осені минулого року, тому, що зв'язки через Збруч були дуже утруднені. Німці закрили кордон між Генеральною Губернією і Райхскомісаріятом, обсадили його сторожею і контролювали рух транспорту, отже транспортування нашої літератури через Збруч було дуже важке. Як пригадую, остання література з Галичини, що ми її нелеґально одержали, це була нова брошура »Лицем до народу« і перевидана окремою брошурою стаття Д. Донцова про хвильовизм та Миколу Хвильового.

Тепер ми знову одержали багато різноманітної літератури з Волині, особливо тижневиків-інформаторів із політичними новинами дня і коментарями. Ці »інформатори« видавалися на Волині серійно, періодично, і відповідали вимогам дня, спростовували різні друковані й недруковані московські та німецькі брехні. Кожна серія була на тонкому папері невеличкого формату, дуже вигідна для транспортування і розповсюдження.

Ми негайно почали розкидати ці »інформатори« по базарах, у театрах, у кіно, під церквами, взагалі всюди, де було більше скупчення людности.

Хрін-Черник та зв'язкові Мирось і Івась розповіли нам багато цікавих новин про діяльність нашої організації на Волині й Поліссі, про той великий рух, що вони там бачили. Вони розповіли, що ОУН на Волині військовізується. Має багато озброєних боївок, які — крім бойових дій проти сваволі московсько-большевицьких банд, — ведуть уже зачіпні акції проти німців. Розповідали про наші успіхи та про те, що ОУН на Волині, разом із прихильним до неї населенням, вже перебуває в стані бойової готовости. Від них ми довідались, що ОУН на Волині й Поліссі організувала свою господарку, власне постачання, майстерні тощо. Для нас, як подарунок від Проводу ПЗУЗ, вони привезли з десяток пар черевиків, зроблених у власній робітні, з шерстю всередині, теплих, дуже добрих для довгого перебування у холоді, у схованках, на засідках тощо.

Хрін-Черник привіз від Проводу також наказ для Обласного проводу. Виконуючому обов'язки обласного провідника після того, як провідник Левко впав у руки німцям, Богданові, наказано прибути до розпорядження Крайового Проводу. (Потім Богдан Степаненко — дійсне прізвище Петро Козак — мав псевдо »Смок«, був організаційним референтом Крайового Проводу ПЗУЗ, а по героїчній смерті в лютому 1945 р. крайового провідника Охрима — став крайовим провідником і комендантом УПА-Північ. Поляг смертю хоробрих у бою з московськими окупантами в лютому 1949 року). В тому грипсі був наказ, щоб я перебрав пост обласного провідника, реорганізував увесь Обласний провід на принципі професіонерів-революціо-

нерів, а 20 березня 1943 року прибув до Крайового Проводу на Волині та зголосив виконання наказу.

Тим часом стався новий трагічний випадок. Уже відома кур'єрка Ірка (Галина) їхала до нас з Волині з іншою зв'язковою-волинячкою. У двох великих валізах везли нам нашу підпільну націоналістичну літературу. Десь перед станцією Чудно-Волинське німці зробили контролю в поїзді. Поїзд був вантажний, їхало чимало цивільних людей, переважно селянок, що везли з собою різні клунки. Німці сподівалися, що під час ревізії знайдуть багато таких речей, що їх відберуть від власників і привласнять собі. Так попали вони і на валізи з літературою. Перекладач пояснив їм, що це націоналістична література і вони зараз почали питати за власниками валіз. Але до валіз ніхто не признавався, тоді німці почали погрожувати, що затримають вагон і всіх у ньому скерують до концтабору. Жінки-пасажири настрашилися і, рятуючи себе від нещастя, показали, що власниками валіз є Іра та її подруга. Німці зараз заарештували Іру з подругою, замкнувши їх до порожнього вагона в Чудно-Волинському. Подрузі Ірі вдалося втекти і вона пішки вернулася на Волинь та дала знати про цей нещасливий, а для Ірн трагічний, випадок.

Іру німці відтранспортували до Житомира, а з Житомира до Вінниці. Тут Іра, за посередництвом знаного їй дольмечера, повідомила нас про те, що вона в арешті ґестапо й просила нас передати їй голку й нитки, що потрібні їй. Крім цього попередила нас, що коли б хтось із наших людей зустрів її самітною у місті, хай не підходить і не признається до неї, бо за нею буде йти передягнута ескорта ґестапівців, що заарештує кожного її знайомого.

Ми зорганізували передачу для Ірн — нитки, харчі й одяг, — через одну стареньку нашу симпатичку. Бачили Іру й на вулиці, але не признавались до неї, хоч і слідкували за її рухом. Нам не вдалося вирвати Ірн з німецьких рук і вона загинула, як героїня, в концтаборі.

Виконуючи наказ крайового провідника ПЗУЗ Охрима, Богдан передав мені всі справи Обласного проводу й підготовляв мене до самостійної праці. Ми готувалися, щоб у призначений час прибути до Крайового Проводу й зголосити, що наказ виконаний. Тим часом знову зайшли нові події.

Одного дня прийшов до мене Хрін-Черник і доповів, що наші прихильники, працівники Обласного кріпо (кримінальної поліції), Мефедовський і Матківський, виказали перед німцями Богдана і Ярему (Янушевського). Німці вже знають про їх становище в ОУН і пильнують за їх квартирами, чекаючи на їх повернення з терену, куди вони виїхали ще перед цією подією. Таким чином через зрадників-кар'єристів прийшлось покинути наш терен не тільки Богданові, а й моєму другові Яремі. Ярема Янушевський походив з Галичини, студіював у Львові теологію і таємно належав до ОУН. Високий на зріст, веселої вдачі й дуже гуманний. Був добре обізнаний з церковно-релігійними справами, багато уваги приділяв скріпленню УАПЦ, вважаючи її за цитаделю УССД.

До Крайового Проводу ПЗУЗ Богдан і я мали зголоситися 20-го березня, а тим часом у нашому терені ми влаштували курс для провідного активу області. Цей вишкіл відбувався у самій Вінниці групами по 15 осіб, у чотирьох турах, і давав позитивні наслідки. Ми підготували для кожного району одного вишкільника, що мав у своєму районі вже сам зорганізувати вишкіл районового активу і взагалі опікуватися вишколом усього членства. Кожна група відбувала свій вишкіл на протязі двох тижнів. Викладали: політичний референт нашої області Килимник (ідеологію та програму ОУН) та Хрін-Черник (організаційні та конспіративні предмети). Вишкіл мав характер активний, бо в ньому брали участь і самі курсанти, що вже мали практику з організаційної діяльности. Вони під час вишколу жили на квартирах наших членів і симпатиків у Вінниці. Щоранку, по одному або по два, на 9-ту годину приходили на виклади, а потім, так само непомітно, відходили. Сніданок і вечерю мали на своїх квартирах, а на обід і підвечірок діставали сухі харчі в приміщенні вишколу. Кожна викладова година тривала 50 хвилин, а 10 хвилин було призначено на перерву. Крім цього було дві довші перерви на споживання їжі. Кожного дня вишкіл починався по-військовому, звітом і Декалогом, так само закінчували і робочі години дня. Цей вишкіл охопив біля 60-ти провідних членів ОУН та створив провідне вишкільне ядро нашої області. В той час прийшла сумна вістка про смерть Леґенди, крайового провідника ОУН в Галичині, пам'ять якого ми вшанували окремими сходинами.

До Проводу на Волинь ми, як я вже згадував, мали їхати вдвох, себто Богдан і я, але коли прийшов час виїзду, то дещо змінилося, бо їхало нас не двоє, а троє. Ми вже згадували, що обласний референт Служби Безпеки Ярема мусів опустити терен і він вибрався разом з нами.

Ми були дуже обережні, бо знали, що німці слідкують за нашими друзями Богданом і Яремою. Крім цього можна було сподіватися і нової провокації з боку таких осіб, як Мефедовський і Матківський, що, працюючи в кріпо, вже виказали Ярему й Богдана. Тому плян нашого виїзду на Волинь ми дещо змінили, але тільки в деталях. Ми мали їхати поїздом просто з Вінниці на Волинь, але вирішили їхати до Житомира автомашиною Хведора Білотченка, а звідти на Волинь — поїздом або знову автомашиною. Такі корективи нашого пляну ми зробили тому, щоб замести за собою сліди, не дати ворогові можливости зорієнтуватися і заскочити нас на самому початку нашої подорожі.

Наш вірний друг Хведір Білотченко мав у своєму розпорядженні автомашину з добрим шофером, нашою людиною. Річ у тому, що Хведір Білотченко від кількох тижнів був на новій, вигіднішій посаді. Він залишив працю в »Заготзерно« і почав працювати в лісному відомстві. Це відомство відало лісною справою в двох областях — Вінницькій і Житомирській або, як за німців це з'єднання називалося, у Житомирському Генералкомісаріяті. Хведір Білотченко став інспектором лісів, а прийняв він цю посаду тому, щоб мати контролю над лісним масивом, особливо важливим для нас у

пляні організування української повстанської акції. Він поставив собі за завдання прочистити склад лісних урядовців (службовців та робітників), усунути ненадійний для нас елемент і обсадити ліс своїми людьми, що сприяли б нашому повстанському рухові. Хведір Білотченко, як я вже згадував, був глибокоідейною людиною, він не дбав про себе самого, не шукав для себе вигод, а думав тільки про нашу національно-визвольну справу і тому хотів очистити наше запілля від московських і німецьких агентів і таким способом зміцнити його.

Останню ніч перед виїздом на Волинь ми провели відпочиваючи, але разом з тим були в повному поготівлі. Я ночував цю ніч у Мирося Бабина, що мав їхати з нами, як один із двох зв'язкових, що знали дорогу і мали зв'язки на Волинь. Разом зі мною був і друг Ярема. Богдан ночував разом із Хведором Білотченком у Вінниці, в сестри Білотченка — студентки Вінницького Медичного Інституту. Разом з ними був і шофер з автомашиною. Ми так розташувалися наніч, щоб удосвіта, без зайвої метушні, можна було вирушити в дорогу.

Вранці, десь по год. 4-ій, приїхав Білотченко з Богданом і ми подались в дорогу по житомирському шосе. Було ще темно, нас ніхто не зупиняв, не перевіряв і ми їхали без перешкод. За Вінницею вже зробилось ясно, настав день. Я їхав з дивним, хвилюючим почуттям. Це ж була моя перша подорож у країну, де зродилась нова, сучасна нам Запорізька Січ — Українська Повстанська Армія.

Спереду в кабіні, біля керма, сидів наш шофер, озброєний пістолею і гранатами. Біля нього сидів з проїздними документами Хведір Білотченко, озброєний також пістолею і гранатами, а в кузові мав захований автомат. Ззаду сиділи Богдан, я і Мирось. Кожний з нас був також озброєний пістолею і гранатами, а крім цього ми мали в кузові ще другий схований автомат.

Десь після 9-ої год. вранці житомирське шосе було переповнене автами і підводами, що майже безперервним потоком плили в напрямі Житомир-Київ і зворотно. Їхали німецькі військові, а найбільше було цивільних — колгоспних, урядових, промислових, торговельних, часом і поліційних авт та підвід. Це був час після сталінградської битви і тому рух був великий. Німці підкидали на фронт нові підсилення у людях і матеріялах, а звідти вертались розбиті військові частини, щоб у далекому запіллі привести себе до нормального бойового стану. Нами ніхто не інтересувався, тільки дорога була забита і тяжко було розминатися з автами та підводами, що гальмувало швидкість нашого авта. Небезпека для нас була від поліційних авт і підвід, бо на телефонічне повідомлення з Вінниці, якщо б німці за нами шукали, поліція могла затримати нас і перевірити. На цей випадок ми були приготовані. В разі затримки Білотченко мав показати проїздні документи, щоб хвилево відвернути від нас увагу поліції, а ми мали вжити зброю і прорватися. Ми були рішені не датися живими в руки ворога і битися до останку, а коли б не вдалося прорватися, то й загинути. Тому ввесь час ми були в нервовому напруженні й бойовому поготівлі.

Але може тому, що ми їхали в напрямку фронту, ми не викликали підозріння і перед вечером щасливо добилися до Житомира. Тут, на передмісті, заїхали на зв'язкову квартиру Хведора Білотченка, де він перебував зі своїми хлопцями-розвідниками і боївкарами, але без своєї родини. Погоні за нами не було, бо ґестапо і кріпо, видно, не зорієнтувалися, що ми зникли з Вінниці.

Вечером Білотченко з Богданом і Яремою пішли назустріч з нашими провідними людьми в Житомирі. Вирішено, що ми мусимо ночувати в Житомирі й тут же перебути завтрішній день, щойно вечером зможемо сісти до поїзду, що йшов у напрямку Звягелю. А для того, щоб наша група в поїзді була менш помітна і не наражувати всіх на небезпеку, вирішено розподілити її на дві підгрупи. До першої підгрупи належав я і Ярема, до другої — Богдан і Білотченко. Наш зв'язковий, Мирось, мав завезти на Волинь першу підгрупу, а потім вернутися і забрати другу. Я попав до першої підгрупи тому, що вже було 19-го березня, а в Крайовому проводі мені призначено зустріч 20-го березня, отже мусів спішитися. З Волині я зараз мав вернутися на Вінничину, де мене чекали обов'язки обласного провідника та цілий ряд інших справ. До мене, щоб нас було двох, призначено друга Ярему.

На другий день увечері Білотченко привіз нас на залізничну станцію. Ми всіли до вагона і десь біля 10-ої год. поїзд рушив, тоді Білотченко вернувся на свою квартиру.

Ми їхали у звичайному »телячому« (»теплушці«) вагоні. З нами було й декілька військових італійців, деморалізованих невдачею на фронті під Сталінградом. Всі лежали покотом на підлозі, хто хотів — той спав, куняв, а дехто по-тиху розмовляв. Італійці пробивалися до своєї батьківщини, Італії, і як тільки зайшли до вагона, засунули двері, полягали на підлогу й замовкли, вдаючи сплячих. Поїзд їхав поволі, зупинявся на кожній станції, на кожному роз'їзді (зупинки, де на одноторових старих залізницях розминаються поїзди). В той час в Україні не ходили особові поїзди, лиш між Ковелем і Ясенуватою на Донбасі пробігав єдиний особовий поїзд — »шнельцуґ-фронт«, але тільки для німців.

Ми пішли за прикладом італійців, полягали і цілу дорогу, аж до Зв'ягеля, мовчали. Натомість інша група пасажирів у вагоні, поляки-фольксдойчери (хлопці й дівчата), цілу ніч жартували, розмовляючи по-німецьки й по-польськи. Я трохи заснув, Ярема і Мирось також.

Вранці ми приїхали до Зв'ягелю, до міста нашої славної поетеси — Лесі Українки. І тут, на станції, мені пригадались її полум'яні слова, що в ті часи так імпонували нам, українським націоналістам: »Коли вже хто живе, то треба жити, а не скніти«.

(Далі буде)

Федір БАЛИЦЬКИЙ

Табір »Орлик«

(ЛІРИЧНА ПОЕМА)

(Закінчення, 2)

РАДІСНИЙ ДЕНЬ

Раннє літо вже настало.
Червня перша це неділя.
Сонце табір пробуджало
На гуцульське яс-весілля.

В руху святковім і Пласт.
Шатра звечора вже вкрили
Запорізький верх спохилий,
Як поверхню водну ряст.
А над табором від рання
Мають, ось, блакитно-жовті
Прапори безперестанно.
В ніжнім леготу лелінні
Та й пливуть, немов у злоті,
В сяйва яснім мерехтінні.

Кличуть таборові дзвони
Вірний нарід до церков.
Він сповня святі хороми,
Він з молитвами прийшов.
А на Запоріжжі йде
Служба Божа польова.
Покоління молоде
Пам'ятатиме слова
Божого слуги на все:
»Мила доню, милий сину,
Все за Бога й Україну!«
Гордо склали новики
Вже пластунську присягу.
Однострій, ось, чвірки
Йдуть під крок і лепіт стягу,
З співом пісні маршової,
До могили дорогої,
Що в тризуба чар-знаку
Та в терновому вінку
Символічно піднялася
В таборовім травнику.

Там стихійно розляглася
Пісня грімкобойова:
»Не пора!« —
Ось весільчани!
Табір, мов базар, гуде.
»Орлик« і не бачив з роду
Проводів такого роду!
Гомінливого народу
Повний двір і повні вікна!
Наче зіронька привітна —
Молода повільно йде;
Між двома ступа дружками,
А дівчатка-дружечки
Рученятами дрібними
Сиплять повні пушечки
Ніжних цвітів перед ними,
Свіжорваних, польових.
А позаду йде жених.
Статній, як гірська ялиця,
Пружно йде, мов вгору в'ється;
А в новий дружбують стан
Друзі — Федір та й Іван.
Всі дівчата й молодиці
П'яні аж від цеї вроди,
Цеї щедрости природи;
А дідусь білоголовий
Признається у розмові:
»Не видав я ще таких.
Як оці тут, молодих!«

Під весільнодзвонні дзвони
Урочисто, ось, гуцули
Вже під церковку прибули,
Що в світлах світил аж тонс.
Вже по сходах передсіння
Йде на вірную сполуку
Пара молода під руку
З золотим в душі промінням,

Як оте, що крізь віконця
Залляло святі ікони
Ніжним поцілунком сонця.
Нарід товпиться за ними
Бурунами буряними,
Всі цікаві — та дарма,
Місця там для всіх нема!

Я стояв у передсінні,
Як вінчав стар-парох наш
Богобійною рукою
Молодого з Молодою
Саме в полудневий час.
У куточку задньому,
В летаргічнім остовпінні,
Я обперся на стіну
Й марив невеселі думи,
Що вставали, мов би з гробу.
Вирвали мене з задуми,
Наче з мороку хвороби,
Соловейки таборян,
Милозвучний хор »Боян«,
Многоліттям для подружжя.

Як та річка, буйна, дужа,
Що під повідь виступає,
Так і з церкви неоклюжа
Тьма народу вилягає.
Ось, вже йде, гей в райських чарах,
І щаслива шлюбна пара.
Звучно сповіща тепер
Розголос палкі привіти,
Та й розносить їх етер
Ще рябіш, ніж в лузі квіти.
І подякою скінчили
Молодим, що з їх же волі
Таборяни дар зложили,
Щедру збірку Рідній Школі
Та й на КоДУС.
Повну шапку,
Ще й чубату, паперових
Назбиралось, а в додатку —
Паперців таки здорових
Там посипалось чимало,
Як привітів надпливало.
А старенька таборянка,
Зовсім самітна селянка,
Як складала щедрий гріш,
Прошептала серед сліз,
У відданій мов молитві:
»Найдорожче, що було,
Те за рідний край пішло:
Муж і два сини-орли,
Усусуси — полягли
Вже не в першім герці-битві.
Боже, дай, щоб не були
Наші щирі лепти й жертви
Марні, ялові та й мертві!
Добрих доньок і синів,
Здібних дай працівників
І — Спасителя пошли!«

Тільки розголос затих,
Озивається жених
Дужим голосом трембіти:
»Щира дяка за привіти!
Просим, милі земляки,
Вас усіх, усіх таки —
На весільную гостину!
Є що їсти, є що й пити,
А курцям і закурити!
Тож приходьте на годину!
В нас столів лиш дві кімнати —
Прийдеться вам чергуватись.
Ввечорі ж, вже по »Наталці«,
Просим на весільні танці
В табору великій залі!«

Весільчани йдуть вже далі;
Тільки ж — як пройти їм шлях,
Що цікаві гатять дітки?
Сягнуть дружби у кишені
Та як шпурлять повні жмені,
То в дітей ясних очах
Мідь, під сонечка позлітки,
Заграва, немов лелітки!
Всі сміються, а Дутчак
Весело звинявся так:
»Це ж бо Князеві й Княгині
Мусить бути місце нині!«

Під весільні дріб-музики,
Таборяни мов забули
Клопоти малі й великі,

Як гостили їх гуцули.
А рухливі сусідки,
Наче в улії бджілки,
Їм у всьому помагали
Та й усім їх виручали,
Як уміли й чим могли.
Щира радість у народі!
Лиш єдиний Наливай
— Всім відомий то лінтяй —
Спершись при надвірнім вході,
Як наїжена сова,
Для улегшення собі,
Гугонів щось, мов слова:
»І гостина ж це — агі!
Чорна кава, чай і пиво!
А бодай вас замулило!
Я за чаркою питаю«.
»Ой нема в нас, Наливаю!«
»А щоб вам до оковити
Та навколішки ходити!
А бодай ви самогону
Вже не пили аж до скону!«
А приплентавшись до хати,
Він ще краще став співати. —

Сонце знизька вже всміхалось
У передвечірній млості,
Як з гуцулами прощались
І припізнені вже гості.
А за гістьми й весільчани
Подались на Запоріжжя,
Де народ із пластунами
Гомонить серед моріжжя.
Молодь у народніх строях
Вже кінчає літнє свято
Співом, віршами та в звоях
Танкових, а їх багато:
І метелиця й гопак,
Коломийка та козак,
І гуцулка й »Катерина«,
Та й аркан, мов хуртовина.
У намистах грають чари!
Наче на лету вінки!
Гей, як розвились стяжки!
Лиш миготять і шаравари
І рябі вишиванки!..
А вечірня сяй-зоря
Стала, мов на роздоріжжі,
Та й ніяк не розгада,
Чом цей рух на Запоріжжі.
Чи поміж лісовиків
Це ж не мавки в грі танків?..

Ось, уже горить і ватра,
Що освітлює всі шатра.
Чуйно й місяць за горою
Висува товстенький ріг
І сріблистою мітлою
Засягає теж моріг.
А людей вже убуває.
Звільна й ватра догоряє.
Глянь! уже й струнка ялиця,
Що сторчала, мов з криниці,
В морі іскор осяйних,
Посеред костра валиться.
Молодь потушила ватру.
Всі відходять до театру —
І моріг уже затих.

Заля сповнилась уже.
Котляревського »Наталку«
Хто не бачить радо все,
Хоч знайомий з нею змалку!
Ось, прийшли вже й весільчани.
Як закличуть громадяни
Відрухово тричі: »Слава! —
Аж Маруся, пишна пава,
Стрепенулась, мов трава.
Підійшов пан голова
Ради Таборової.
Привітав та й особисто
Їх на перед умовля,
Ще й проводить урочисто
Під вдоволення слова
Й оплески здоровії. —
Гасне світло. Заніміло,
Мов серед нічного лісу.
Розсувається несміло
Вже пообіч занавіса —
Та й на сцені, мов перлина,
Край квітчастого подвір'я,
Ось, Наталчина хатина;
А полтавська чар-країна,
Що на сонці мрійно грає

Аж по голубе узгір'я,
Рідним подихом вітає.
Гей, картини незабутні!
Гей, ті оплески могутні!
Гей, ті чарівні пісні,
Ще й по тричі співані!..
Як наприкінці Маруся
Втерла радісну сльозу,
Слало небо теж росу:
Що зірниченька ясна,
То сльозиночка рясна. —

Вже на танці подаються;
А таємно угорі
Мов моргають Косарі:
»Друзі лицарі-гуцули,
Лиш танцюйте, щоб прибули
Свіжі сили до танку
На широкім моріжку!«

ВЕСІЛЬНА ЗАБАВА

В зелень прибрана та й квіти,
Заля в свіжих пахощах.
Все купається в світлах,
Що розміщені, мов сіті,
Як на стелі, так на стінах,
Як на залі, так і в сінях.
Під побічною стіною,
На підвищенні з великим
Килимом, уже музики
Звучно строять інструменти,
Вбрані в бинди та й у ленти.
Гармонійною співгрою
І скрипки та челя й бас,
Бубон, флейта та й цимбали
Мов би вже гостей взивали
Зачинати в добрий час.
Під розмови гомінливі
Проходжаються вже в колі
Пари молодовродливі
По воскованім паркеті,
Наче в чарівному полі;
А в кімнатах у бічних,
При гостинному буфеті
Та столах застелених,
Гомонять собі й старі
Про події в таборі.

Враз під бубна дужий знак
Все на залях затихає.
Озивається Дутчак
І сердечно промовляє:
»Милі гості, всіх вітаю
Й до забави закликаю!
Дома, на Гуцульщині,
Йшло весілля аж три дні;
Тож нам треба добре дбати,
Щоб за нічку все здігнати! —
Гей, голубчики-музики,
Нуж, давайте коломийки!«

І музики дрібно грають.
Пари в танець виступають
В замкнутім кружку-вінку,
А між них посередині,
Місце Князеві й Княгині —
Для весільного танку.

Ось, іде, аж гнеться стан,
Із Марусею Степан.
Як зрадіють враз цимбали —
Аж музики повставали,
І гнучкими голосами
Бас підхоплює з скрипками.
Все дрібніш і моторніш,
Наче квіти в сяй-вінку,
Линуть пари чар-кружку,
А музики все скоріш
Приграють і живіш.
І несеться, мов дзвінок,
Срібний голос Дутчака
Під роз'ярений танок:
»Ой годинку, як годинку,
А життя усеньке
Я гуляв би коломийку
Біля Марусеньки«.
Відповідь іде така:
»Ой Олено, Оленочко,
В тугу не вдавайся,
Лиш мене, перепілочко,
В гості сподівайся!«
Ось, і спів Семенюка:
»Хто дівчата, хто дівчата,
Ми ж таки ґвинтівку!
Ой з москвою лиш до ката!
Цілимо в маківку!«

Розохочений Іван
Переймає першу скрипку,
І несеться, мов на приску,
Вже правдивий ураган.
Лиш миготять підлога й стеля,
Танцюристи та й капеля!
А Іван мига, мов циган,
При гуцулів парі плигом
І невпинно дрібно грає
Князеві раз за плечима,
Раз Княгині над ушима.
І співає, та гукає,
Та й при тому тільки грає,
Ба навшпинячки пнучись —
Ба, як лук тугий, гнучись —
Аж капеля прив'являє.
»Гей, Іване, вже ж бо досить!«
Враз Маруся просить шептом.
Дружба, підморгнувши скоса,
Грає все вільнішим темпом,
А кінцевий звук як втяв,
То струну аж перервав. —

Тут на залі й комендант
Табору. Хоч і старий,
Мов тичина, ще прямий;
Серце чисте — гей брилянт;
І науки він любитель,
І мистецтва покровитель.
Щоб народ таких синів
Мав, як по дощі грибів! —
Ось, підходить до гуцулів
І прощається вже з ними:
»Хоч в Німеччині й побули
Серед всякого буття,
Коломийку не забули!
Щоб стежками золотими
Вам стелилося життя!«
І під щирі стиски рук,
Просить: »Пане Семенюк,
Проведіть мене, будь ласка!«
А виходячи надвір,
Він зідхнув до ясних зір:
»Ой, життя, на жаль, не паска!«

Далі промовляє вголос:
»Дутчакові тільки баль!
І скрипаль же він, скрипаль!
А його чудовий голос!..
Той же ваш таємний спів
Я ніяк не зрозумів.
Поясніть мені його!«
Семенюк відповідає:
»Ключ від загадки такий,
Коменданте дорогий:
Через дні вже три всього
Зрубські та Дутчак і я
Вирушаєм до УПА«.
Та й по хвильці добавляє:
»А сьогоднішнє гуляння —
Це вже з табором прощання«.
Мов на ствердження цих слів,
Мигунець вгорі злетів.
І довгенько розважав
Комендант; вкінці сказав:
»Що ж! коли вони йдуть з вами,
То безпечні, як у мами.
Годі вас перемовляти!
Я ж і сам там маю сина.
Рад би теж піти в Карпати
Подивитись до Якима,
Тільки — завеликий скік
Вже на мій похилий вік...
Був і з мене молодець,
Славний Січовий Стрілець!
А тепер вже ви, упісти,
Вчіть Москву — в чуже не лізти!
Тож, гуцули, тільки йдіть!
Україну бороніть!
Як же стрінетесь з Якимом,
Передайте мій привіт!«
Та й обнявши Федора,
Під прощальнії слова
Розійшлись, мов батько з сином. —

На гучній великій залі
Танці йдуть тим часом далі.
Ось, якраз при вальсі там
Із Марусею Іван!
А в кімнатах буфетових
Групи старших громадян
Вже при картах тарокових.
А Степан Семенюка
Взяв за руку й промовляє:

»Ось забава! Ось яка!
Нас, уже й ніщо казати,
Буде »Орлик« пам'ятати!«
А капеля грає, грає!
Челя і скрипки та й бас,
Бубон, флейта та й цимбали,
Поодинці, чи ж ураз,
Ба росли, ба притихали.
А тужливе »дана, дана«
Табором неслось до рана.

ВИПРАВА В РЕЙД

Ще остання гасла зірка,
Пташка лиш де-де співала,
Як в четвер гуцульська чвірка
Табір »Орлик« покидала.
Біля церковки ідучи,
Під Пречистої опіку
Віддались вони могучу
Та прославлену від віку.
А при брамі вартовий
Позіхнув і каже чемно:
»Ще надворі майже темно,
Та в танок уже новий?
Хай вас Панбіг проводжає!«
А гурток відповідає:
»З Богом, друже дорогий!«

І гуцули вже в дорозі.
Річки Ахе сірий пас
Гомонів внизу в ярузі
Тужним шумом цілий час,
Як вони на ґмундський міст
Сходили до перестанку.
Укінці протяжний свист
Десь пропиже тишу ранку,
Та й уже льокомотив
Грудьми дужими прибрив.
Як у потязі пристали
В глиб-задуманці до вікон,
День вже був білісінький.
І востаннє западали
В їхні душі пишним щиком
Чари правдивісінькі —
Берхтесґаденські картини,
Що змінялись щохвилини.
Ось, уже те все й за ними.
Тільки Вацмана шпилі
В сяйній позолоті сонця
Раз за горами зникали,
Раз над ними виринали
Та плахтинами сніжними
Мерехтіли в ранній млі,
Наче б болісно прощались.
В Гальтурмі ж у їх віконця
Вацман слав іще впослід
З Берхтесґадену привіт,
Як зникали за гору
В райхенгальський сонний круг.

Ось, і Райхенґаль минули.
Вже на Фрайляссінґ підгір'ям
Їде потяг; а гуцулів
Зір спочив на даль-узгір'ях
І могутніх, синіх Альпах —
Їх лісах, їх скелях, альмах —
Що все більше половіли
Та все більш і більш маліли
У прозорих, млистих далях.
Як уперше ж пересіли
Та й неслися рівниною,
То Марусенька раптово,
Розхвильована, з журбою,
Завела вкінці розмову:
»Ген на обрії ті хмари
Не на бурю позирнали;
Нас ще Альпи проводжають
І за хвильку позникають.
Може й ми, як ті хмарини,
Незабаром десь погинем!«

»Не погинемо, серденько!«
— Потіша Степан дружину —
»Федір — не з таких вожденько!«
І втирає миле личко,
Що сльоза зросила нишком.
А Іван ще добавляє:
»Партизанщину ж ми знаєм,
Що три тижні нас учив
Семенюк удень і ніччю
У жарі та в туші злив.
Зберемо кожніську стрічу!«
А зідхаючи Маруся:
»Ах, щоб зброя — може й так,
Та без неї буде всяк!«
Усміхнувся Семенюк:
»Я з Марусею годжуся.
Не поможе й сотня штук.
В рейд без зброї не пущусь!
Як лиш вишкіл я зачав,
То її вам обіцяв;
А сьогодні вже вас, любі,
Я озброю аж по зуби!«
Раптом три їх ожили
Та й допитливії зори
Зацікавлено вп'яли,
Свердли мов, у всенькі пори
В звітрілім його обличчі.
Федір важно ж продовжає:
»У шумавському тихім краї,
Лиш годину від кордону,
Все заховане, чекає
В гущі лісовій, в землищі —
Скоро буде рік вже тому.
Ми здали лише рушниці.
Сім було нас. Два ж упали
Недалеко від кордону,
Як від нас на мить відстали;
Та усеньку іхню зброю
Ми були взяли з собою«.

Мчиться потяг скоро-скоро
Все на північ на Шумаву,
А гуцули вже бадьорі —
Їдуть, наче на забаву.
Ось, срібніє вже Дунай
У розкішний літній край,
А горбовини картина,
Опромінена й простора,
Розляглася, мов перина,
Перед їх орлиним зором,
Де лиш оком не сягай.
Вже геть-геть сполудні стало,
Як востаннє пересіли;
Та й уже помалу-помалу
Біл-березові гайки
І дубові буй-ліски
Доокола зеленіли
На шумавськім передгір'ї;
А Шумави сині гори
Обрій залили в узори.

І зупинка наостанці,
Що на ній вже залишають
Поїзд та й уже повстанці
Витим шляхом виступають
По лісистому узгір'ї
Прибаварської Шумави.
Ось, у буччя стежка вправо;
Та й ліс імлистосірий,
В ліс безмежний, холоднавий,
Подались гуцули жваво.
Скрізь важких боїв сліди
Світової ще біди:
Тут шолом набравсь водиці,
Там ржавіють колісниці,
Скрині, польові пляшки,
Літака блищать там рами,
Врилось авто тут до ями,
Масок газових шматки,
Тут закинутий багнет,
Кінський марить там скелет.
Нахилився Семенюк
І підняв одну з лопат,
Та й оклепавши об бук
Від намулених осад,
Він сказав: »Візьмем з собою,
Щоб відкрила нашу зброю!«

Довго йшли утомлені;
Вже ж і сонечко сідає.
В цім же царстві оленів
Деревини прибуває,

Прибуває теж кущів;
Ліс стіною зеленів,
Як у безкрайлісі тому
Семенюк прошепотів:
»Ми годину від кордону,
Від московської границі!
У землі на місці цьому
Славна зброя ще й рушниці!
Ви лягайте спочивати!
Я ж останусь вартувати;
А як нічки діждемо,
Нашу зброю здіймемо«.

У м'якім моху-травні,
Перевтомлені гуцули
За хвилину вже й поснули.
Семенюк лиш у півсні
Між кущами сів під буком,
Голову обпер на руку
Й приглядався комашні,
Що в сріблистому танку
Зверх вилася у клубку.
А тим часом день клонився.
Сонце нищечком зайшло;
Місячок, немов срібло,
Хмаркою вгорі явився;
А кругом все більш сіріло
Й прохолодно туманіло.
Як затихли в лісі птиці
Й навіть лист не шелестів,
Стали сходити зірниці,
Гой німий вселенни спів.
І Семенюкова вся
Розпливалася душа.
Він, зворушений, піднявся,
Та з глибини його грудей,
Ледве чутно для ушей,
Молитовний шепіт слався:
»Творче Всесвіту й людей!
Як така Твоя вже воля,
Щоб ми йшли у світ далекий,
Хорони від небезпеки
Та ворожої сваволі
В цій дорозі нашу чвірку!
А найпаче бережи
Нам Марусю, ясну зірку,
Та в пригоді поможи!
І скріпляй нам наші сили,
Щоб щасливо перебились
Ми в зеленії Карпати,
В українські чар-лани,
Рідний край наш визволяти
З хижих кігтів сатани!
Дай, щоб щезла кривди тінь
Між людьми навік! Амінь«.

У Шумаві ніч запала,
Літня ніченька ясна.
Поміж віттям прошугали
Пізні тіні кажана.
Сонна тиша доокола.
Семенюк дрімає теж.
Срібний місяць світить кволо
Серед зоряних мереж.
Десь озвався нагло сич.
Наче під тривоги клич,
Пробудилися гуцули,
Та й у гущі буковини
Нишком їхній шепіт лине.
»Ми за зброю мов забули!«
— Семенюк нарешті каже —
»Щоб стрибнути в царство враже,
Це якраз пора пригожа.
Поможи, мені, Степане!
А Маруся й ти, Іване,
Чуйна будьте нам сторожа!«

Викопали за хвилину
З тай-землі залізну скриню
І виймають з неї клунок,
Що в воскованім рядні
В скрині він лежав на дні.
Розгортають. Перед ними,
Позавиваний в шматини,
Партизанський порятунок.
Тут і мапи військові,
Дроторізка та бусолі,
Свиставки все спижові,
І ручних ґранат доволі;
Бравнінґи — по два усім,
Ще й далековиди два;
Дві рушниці, наче грім,
А набоїв ціла тьма.

Повтирали від оливи
Й перечистили всю зброю,
Та й нарешті розділили
Всенький визбрій між собою.

Як засипали вже яму
Й зайве віднесли в чагар,
Чітко тятими словами
Шепче Семенюк, чотар:
»Ми, Іване, йдем оба!
Ви ж за нами тісно вслід!
Славна хай живе УПА!«
І впірнули в ніч вологу,
В дальнюю, важку дорогу,
У бісів ворожий світ.
А над ними Косарі,
Сяйномрійні лицарі
Серед зоряного неба,
Їх проводячи моргали
Угорі. —

Тепер вже, бачу,
Пісню цю кінчати треба,
Цю погіднорозтужливу
З нетрів хворої доби.
А як, може, сподівались,
Неоцінний мій читачу,
Дещо більш знайти злоби,
Сплиньте гнівом справедливим
І зглибіть книжки жахливі,
Що розписують вони
Рай у царстві сатани!
Ні, не стане твір оцей
Почування розпинати,
Та й не стане викликати
Сліз з розмріяних очей!
За такий поганий гріх
І сконати б я не зміг!
Краще, хоч би на хвилину,
Повернімся в ту чудову
Берхтесґаденську країну,
Де казарми таборові
Потопають в сонці-тіні
Між альпійських скельних гір,
Що сягають аж до зір.

ДОСПІВ

»Де гуцули?« »Де гуцули?«
»Гей сусідко! чи не чули,
Де гуцули?« — Веремія
Табір »Орлик« напина,
Мов невідверненна хрія.
Сумно табором луна:
»Ой Степан, гуцул дебелий!«
»Ой Маруся!« »Йван веселий!«
»Бідний Федір! Рейд здолав,
Тут же, в затишку, пропав!«
Табір в горі потопав.
Комендант поміж гуртками
Затривожених людей;
Він батьківськими словами
Тишить біль своїх дітей.
Підбадьорює, як знає;
З болем тайну лиш ховає
В глибині своїх грудей.
Вже такий сьогодні світ!
Скрізь полигачі Москви!
Більш гидкої тої плоті
Остей у колючім дроті.

Наче бджіл рухливий рід
Між цвітистої листви,
Облетіли таборяни
Все, де око не загляне:
Всенькі дебри та яруги,
Скелі та шпилі гірські
Та й лісів розлогі смуги
Ген далеко та близькі;
А як з розшуків вертались,
Втомлені від праці дня,
Тільки смутно сповіщали
Ждучих земляків: »Дарма!
Як немає, так нема!«
На питання ж обережне:
»Є надія хоч малка?«
Відповідь була бентежна:
»Не здибали ні слідка!«
Тільки здогади кружляють
Звіднеблудними світлами,
І в тривозі поминають
Таборянам дні за днями.

Вже настали й сінокоси;
Зник на Вацмані вже сніг;
А на табір безголосий,
Дивний сум якийсь наліг.
Навіть Наливай змінився.
Нудить світом одинцем;
Вже давно не підхмелився,
Дружить тільки ще з пивцем.
Вже й по Спасі. Цвітники
Вбралися в нові квітки,
Мов хотіли б завертати
Літонько в хати й палати.
Та даремна це надія
Й марне намагання це!
Всюди лист уже жовтіє,
Довга нічка в'ялить все...

Осінь в Альпах! Ви маляр?
Киньте, майстре, навіть снити,
Що удасться відтворити
Цей невловнодивний чар!
Барв таких нема й не буде,
Хоч які дотепні люди.
У безсмертному надхнінні
Намалюєте скоріш
Найзвабливішу коханку,
Як красу такого ранку
В соняшному мерехтінні
Вацмана в рябих підніж,
Що його стрімкий стіжок
Сяйний знов покрив сніжок.

*

Саме ж у таку пору
Таборове радіо
На ввесь »Орлик« рознесло
Передачу з Лондону:
»Із Баварії прибули
У Карпати до УПА
В славнім рейді три гуцули
Й молоденька мед-сестра«.

Берхтесґаден, 1950.

ПОЯСНЕННЯ

КоДУС — Комітет Допомоги Українському Студентству.

Князь, Княгиня — так називають на Гуцульщині молодого й молоду.

Ґмундський міст (Gmundbrücke) — міст при впаді Бішофсвізенської Ахе (Bischofswiesener Ache) до Рамзавської Ахе.

Райхенгаль (Bad Reichenhall) купелеве місто, 18 км на північний захід від Берхтесґадену.

Бішофсвізен (Bischofswiesen) — село на північний захід від Берхтесґадену в напрямку Бад Райхенгалю.

Гальтурм (Hallthurm) — залізнична зупинка між Бішофсвізеном і Бад Райхенгалем.

Фрайляссінґ (Freilassing) — містечко на північний схід від Бад Райхенгалю.

Передача з Лондону — лондонським радіопередаванням польською мовою декотрі таборяни прислухалися постійно. І ось чують одну радісну вістку з України.

Левко РОМЕН

ЖОРСТОКІ ІДИЛІЇ

(Ларисі Мурович присвячую)

Натливши́сь доне́схочу їжі,
Ситенький хробак собі ліз
Угору, на квітку, не вниз.
Чи сонце, чи їства десь надили свіжі? . .

Та вгледіла й дзьобнула враз
Там пташка весела, співуча:
Стряслася біда неминуча —
»Скінчив« невидющий життя своє плаз.

На гілечку ж скікнувши, пташка
(Щоб славити співом Творця!)
Погналась . . . але від співця
Завбачно втекла там видю́ща комашня.

Та знагла ось — яструб: роздер
Ту пташку, неначе у гніві
(Чом плю́щила очі при співі?!) . . .
Така вже тут правда: заґа́вишся — вмер!

О, НІЯҐАРО!

Могутніх струменів води
Учувши стугіт, відчуваю
(І сам тому аж не радий), —
Під чар стихії підпадаю.

Мов біла плахта шумовинь
Паде, каміння обмиває
І вдолі з виру вже в бистрінь
Цятками, смугами спливає.

А де »Підкова« стугонить,*
Там піна височить стовпами,
І дощик-мряка з неї мжить,
Біліє хмаркою над нами.

*) Перед водоспадами (їх два) ріка Ніяґара ділиться на два рукави, при канадійському (лівому) березі більший рукав, і тут усе урвище має форму підкови, увігнутої проти течії.

З містичним о́страхом стою —
Я ж на містерії присутній:
Бентежать душу це мою
Ще й голоси не всім і чутні . . .

Це ж шепіт молитов-заклять
Колишніх тут аборигенів,
Коли ставали захищать
Ці води й па́горби зелені . . .

І видається — стугонить
Земля тут скаргою до Бога.
О, Ніяґаро, так бринить
І співчуттям моя тривога!

Липень 1962.

Лариса МУРОВИЧ

ЗОЛОТЕ НАМИСТО

Пам'ятаю досі про намисто,
Що на шиї сяяло іскристо,
Як його дістала я від Нені
Ще у дома, на Святки Зелені.

В нім усе було: поля і гори,
Буковинські соняшні простори,
Талісмани щастя і надхнення,
І моєї Ненечки іменння!

В люстро Прута глянувши тоді то,
Де з разків мов золота налито,
Я відчула всім єством неспокій,
Що згублю їх у воді глибокій.

Пам'ятаю, в часі хуртовини,
Як у світ ішла я з Буковини,
Це намисто рвалося в дорозі, —
Хто його в'язати був у змозі?

Розкотилась дзвінко по долині,
Розкотилася по верховині
З двох разочків двадцятка париста,
Намистин яскравого намиста!

З чужини злетіла я думками
Понад море і закриті брами,
Та й у невимовній нині тузі
Їх шукала у зеленім лузі.

Намистину лиш одну на ріні,
Я знайшла під каменем, у тіні,
І в зустрічну і святу хвилину
В ній уздріла цілу Буковину.

Хоч тягар наліг на плечі зимно,
То блищить зі щілини нестримно
Золоте й живе Її обличчя,
Символом безсмертности величчя!

1962

СЛІПЕЦЬ

Ми думали: сліпець не знає
Про барви й лінії життя,
Бо темінь ночі заслоняє
Не тільки зір, але й чуття.

Тому-то в співчутті до нього,
Як він хитався на ходу,
Вести його, мов би слабого,
Хотіли ми у цім саду.

Та він, у внутрішньому світлі,
Побачив сам усі стежки,
Де яблуні гілки розквітлі
Уже губили пелюстки.

Тремтячою тоді рукою
Кору шершаву дотикав,
І в дереві, попід корою,
Удари серця відчував.

А нам, видючим, що природу
Під сонцем бачили без див,
Юнак оцей, сліпий від роду,
Її у змісті відслонив.

1962

Андрій ЛЕГІТ

1933 РІК

Щоб устав із могили Тарас
Й подивився на Вкраїну навколо,
Заридав би, бо пекло у нас,
Ще страшніше від пекла Миколи:

Скрізь голодної смерти коса
По містах лютувала і селах,
Де поділася краю краса?!
Де поділася пісня весела?!

У Кирилівці, де він зростав,
У обдертій, нетопленій хаті,
Похилилася, мов знята з хреста,
Над охлялими дітками мати.

В нас забрали корови й воли,
Оборали город аж по хату,
Діда й батька на Схід повезли,
Матір з дітьми лишили вмирати

— »Папи«, — плакала Оля мала,
»Спи дитиночко, папа приснитъся . . .
Спорожнила червона мітла
І комору, і клуню, й пивницю« . . .

— »Моні«, — плакав ще менший Івась,
»Спи, Івасику любий, без моні:
Ірод Сталін розгнівавсь на нас,
Нашу Лиску погнали до бойні« . . .

Погасила каганчик, лягла . . .
Не зімкнула й на хвилю повіки.
У ту ніч, як уже півсела,
Усі троє заснули навіки.

Володимир КУЛІШ

Ліс шумить

(П'єса на 5 картин із повстанського життя)

Присвячую славній пам'яті
ЙОСИПА ПОЗИЧАНЮКА-ШУГАЯ

КАРТИНА ПЕРША

Табір повстанців. Вечір. Навколо вогню повстанці.

ПОЕТ і ЧУБ, *чистячи зброю, співають:* »Ой у полі вітер віє...«

ПОЕТ *(як закінчили першу стрічку):* Ото значить — десь далеко, далеко гавкають пси... і тиша, блаженна тиша навколо. Усе вже спить. Хати купаються у срібному тумані, що його посилає на святу землю місяць, тополі між собою листям шш... шш... А дівчата собі далі... Я починаю, ти вторуй, тільки більше серця! Ну, отак! *(співають другу стрічку).*

ЧУБ: Гарно, це тільки у вас такі гарні пісні... У нас, в Галичині, вже не те...

ПОЕТ: Що значить »у нас«? Нема »у нас«, »у вас«. Є лише в нас.

ЧУБ: Та я кажу, що у вас...

ПОЕТ: Я бачу — »вчені один одного не розуміють...« Кажи, гарні, хороші наші українські пісні, у цілому світі немає їм рівних. А то: у вас, у нас, у нас, у вас...

ЧУБ: Скажи мені, ти, здається, вірші пишеш?

ПОЕТ: Не здається, бо коли тобі здається, то — як кажуть — треба перехреститись. Я — пишу вірші. Тому мене й звуть поетом. Щоправда, ймення не войовниче, зате заслужене.

ЧУБ: Це, мабуть, важко? Важко вірші писати?

ПОЕТ: Хто це тобі сказав? Ось візьми просто папір, олівець і гайда.

ЧУБ: Бачиш, я колись пробував. Узяв папір, чорнило — і дві години мучився, пітнів, а з цього вийшов пшик.

ПОЕТ: Власне тому й пшик, що чорнилом. А треба олівцем. Колись спробуй, як з автомата піде.

ЧУБ: Спробую, бо мені треба до дівчини... Маю наречену в одному селі... Хотів би я їй якогось віршика вшкварити про те, про се...

ПОЕТ: Шквар і про те і про це, але не забувай, що дівчата люблять більше читати в оригіналі... а не на папері...

ЧУБ: Як це?

ПОЕТ: Це, коли ти, Чубе, сам до неї прийдеш і скажеш — Галю...

ЧУБ: Маріє...

ПОЕТ: Ага! Маріє... я тебе кохаю. Давай одружимось і заживемо мирно, тихо на віки вічні, у згоді та повній гармонії...

ЧУБ: Та я на гармонії грати не вмію...

ПОЕТ: Тоді грай на бубні! Це так кажеться — »в гармонії«, себто, як голуби. Ти кажеш так, а вона теж. Ти — ні, вона — ні.

ЧУБ: А коли я кажу так, а вона — ні?

ПОЕТ: От тоді, знаєш що? Не женися! Нехай йому біс! Пізніше одружимось разом.

ЧУБ: Та я з тобою не хочу!

ПОЕТ: Ти мусів би називатись Дуб, а не Чуб. Та хто це з тобою жениться? Кажу — пізніше, коли москалів з України проженемо. Тоді я одружуся і тобі наречену підшукаю.

ЧУБ: А коли це буде?

ПОЕТ: Це, друже, буде дуже небаром. Може, не так скоро, якби нам хотілось та все таки буде, бо мусить бути. Тому ми тут у лісі, тому гинуть вороги, гинуть і наші хлопці. Тому, мій друже Чубе, я — поет, — узяв автомата, а ти, господарська дитино, узяв рушницю і гранату, щоб це збулось скоріше. І воно збудеться! А тоді поїде твій поет до Києва, привезе не один том своїх повстанських поезій і скаже — »Друкуйте редактори! Читайте люди й знайте, як було колись на Вкраїні! Про Чорний ліс, про боротьбу, про дні героїчні й гарячі, про друзів моїх незабутніх... про тебе, Чубе, напишу...

ЧУБ: Атож? А про мене що?

ПОЕТ: Про тебе... про тебе... що ти горобців на лету стріляєш... Що твоя куля не пролетіла ні разу повз ворога...

ЧУБ: Та хіба це у віршах пишуть? Треба про кохання, про...

ПОЕТ: Атож. Чи ж ти не кохаєш свого автомата? Чи кулемета?

ЧУБ: Навіть сплю з ними.

ПОЕТ: Вачиш! Оце тобі й кохання свого роду. Ну, а скажи мені, що ти робитимеш, коли я в Київ з віршами поїду?

ЧУБ: Хіба з тобою... Візьмеш? Там уже горобців стріляти не буду.

ПОЕТ: Горобці, сину, будуть уже наші, чисто українські-державні. Нехай собі цвірінькають... А ти, як заслужений вояк, до військової академії вчитись...

ЧУБ: Хочеться вчитись, ох, як хочеться вчитись!

ПОЕТ: Будеш учитись. А поки — москалі не дають. Та чим більше їх покладемо, тим ближче й до науки. Хоч і найбільша наука й найважча школа — це тут, у лісі. Складемо іспити перед батьківщиною, оце й будуть наші університети...

(Чути свист).

ЧУБ: Хтось із наших, з села...

ПОЕТ: Всяко може бути. Гаси вогонь!

Командир ВОВК (що прислухався мовчки розмові Поета з Чубом, підвівся із свого місця в тіні дерев): Увага! Без наказу не стріляти! Друже Чубе. поглянь, кого це нам приносить.

ЧУБ: Наказ! *(Зникає. Усі в напруженні. Чуб повертається з повстанцем. Цей обірваний і втомлений присів):* Друже командире! Це Лис!

ВОВК: Чому сам? Де решта?

ПОЕТ: А Оля?

ЛИС: Зараз ... води ... трохи ...

ВОВК: Розказуй! Чого чекаєш!

ЛИС: Як було наказано, пішли ми в село по харчі. Зайшли до Нечитайлів. Іван теж з нами. Доки нам харчі готували, хлопці відпочивали, розмовляючи зі старими ...

ПОЕТ: Ну, а Оля де була?

ЛИС: Оля готувала медикаменти, що прислав Обласний Червоний Хрест... Усе було б добре, як раптом ...

ВОВК: Хто вартував?

ЛИС: Я стояв за хатою. Коли мене раптом щось важке по голові ... Упав, думав, кінець. Очуняв згодом — дивлюсь: повний двір енкаведистів. Стару Нечитайлиху б'ють, старий, хоч і закривавлений, кинувся боронити ... його на місці й застрілили ...

УСІ: Ну далі! Що далі?

ЛИС: Наші хлопці встигли залізти на горище. Стріляти не наважуються, бо стару москалі ввесь час біля себе тримають. Майор тоді каже ...

ВОВК: Звідки знаєш, що це був майор?

ЛИС: Я ... я ... бачив відзнаки. А може, це був якийсь інший старшина...

ВОВК: Ну?

ЛИС: Тоді оцей старший і каже — »Ми знаємо, вони на горищі. Здавайся! Однаково всіх постріляємо!« Це — до хлопців. Ті мовчать. Тоді взяли стару Нечитайлиху перед себе на драбину, а самі за нею поховались. Долізли майже догори, коли стара як не крикне ...

ПОЕТ: Як не крикне ...

ЛИС: Іване, стріляй, стріляйте хлопці! Батько не живе, бий прокляту москву! Помстися за нас ... Хлопці, бачучи, що виходу немає, вдарили по москалях. Чотирьох відразу впало, один відскочив, хоч поранений і з автомата ...

ЧУБ: А Нечитайлиха? Що з нею сталось?

ЛИС: Вона впала першою ...

ПОЕТ: Син матір застрілив ...

ЛИС: Коли думали, що наших уже нема, знову полізли, та Іван Нечитайло, пізнав його по голосі, як не сипне — за матір, за батька, за Україну! — кричить і б'є і б'є ... *(по павзі)* Москалі надвір, почали кидати ґранати, хата стала в полум'ї ... а Іван б'є та й б'є ... Потім і він замовк ...

ВОВК: А Оля де була? Що з нею?

ЛИС: Олю піймали. Хотіла себе ґранатою, та не встигла... Повезли з собою.

ВОВК: А ти?

ЛИС: Я бачу, що нічим помогти не можу, зброю забрали в мене, думали — мертвий... Городами, городами, аж дочекався ночі і сюди.

ЧУВ: Найкращі хлопці...

ПОЕТ: Старенька не зрадила. Де ж таких матерей у світі шукати? Пішла вся родина і так за одним разом...

ВОВК *(відійшов, сів біля вогнища, глибоко задумався).*

ЧУВ: Друже командире!

ВОВК: Я зараз... зараз...

ЛИС: Нам треба Олю рятувати! Друзі, невже ми Олю віддамо оцим?.. Вдаримо на район!

УСІ: На район! Помстимо хлопців! Олю виручимо!

ВОВК: Доки я командир — наказую я! Розійтися у спокої і зберігати абсолютну тишу!

УСІ: Наказ командире!

(Розходяться, Лис лягає між повстанцями)

ВОВК: Хлоп'ята мої дорогі! Скільки часу разом, аж оце сьогодні... Оля? Але чому москалі вдерлись так зразу до Нечитайлів? Було відомо, що поблизу ворога не було. Розвідка не могла помилитись. Тут певні люди... Та й Оля сама казала — можна йти, повна безпека. По селах нас чекають... Дочекались... Чому вона не була з хлопцями? Не встигла? Не хотіла? Може, й добре, що так склалося... жива... хоч і не знати, чи на довго... Може, це вона? Ні! Ні! Оля не зрадить!.. Лис?.. зарекомендував себе блискуче... На моїх очах двох сержантів енкаведе поклав... в боях відважний, навіть очайдушний... Хто зна... може... а коли ні... хто, хто ж тоді — питаюсь. Бо певне одне — хлопців продав Юда...

ПОЕТ *(несміливо підійшов)*: Дозвольте, друже командире...

ВОВК: А... це ти. Сідай, сідай! Важко мені, поете, важко. Оце вперше за ввесь час у Чорному лісі так важко. Я хлопців вислав, значить і моя вина тут.

ПОЕТ: Друже командире, так мусіло статись. Ми знали, що в селі москалів не було. Тут...

ВОВК: Кажи!

ПОЕТ: Була зрада. Продумана, хитра зрада. Може я помиляюсь, хотілось би, але я не можу...

ВОВК: Ось і я про це думав. Але хто?

ПОЕТ: Власне, хто? Страшно подумати, що серед нас...

ВОВК: Тихо... ані словечка. Мусимо ближче приглянутись хлопцям. Хлопцям, яких я знаю як себе. Третій рік разом і ніколи ні випадку, і раптом...

ПОЕТ: Я втратив побратима, командире. Чому ти не вислав і мене з ним? Може, вдвійку було б легше...

ВОВК: А коли б і ти загинув? Нам люди потрібні. Вмерти встигнемо. Не забудь, що ти майбутній командир. Ти, як золото. А хлопців мені шкода! Шкода моїх орлят, як рідні, як брати жили... Тяжко, поете, тяжко, друже...

ПОЕТ: Скажи, а з Олею як будемо?

ВОВК: Треба подумати. Нас замало на район. Це ясно. Та й наказ, не вискакувати з лісу. Чекати на частину з Заходу. Я подумаю. Тут справа нелегка. Думаєш, що на цьому й скінчиться?

ПОВСТАНЕЦЬ *(виринув з темряви)*: Нас оточено з усіх боків!

ВОВК: Ось, поете, й маєш! Нас хтось продає і продає вміло. Але ми ще побачимо! Наказую збірку без зайвого руху й гомону.

ПОЕТ: Ліс ніколи нас ще ворогові не віддав. Не віддасть і тепер. Веди, командире! Ми готові!

З а в і с а

КАРТИНА ДРУГА

В хаті Івана Коваля.

МИКОЛА *(хлопчина років 12-13)*: Ви, мамо, як бачу, не вмієте удавати спокійної...

МАМА: Може б ти мене навчив...

МИКОЛА: Треба, мамо, в усяких ситуаціях не тратити рівноваги й бути розважливим.

МАМА: Ти звідки таких слів набрався?

МИКОЛА: Військова таємниця, мамо. Сказав би та не можу.

МАМА: Навіть мені, своїй рідній матері?

МИКОЛА: Є речі, про які й рідній матері не говорять. Це називається — сувора конспірація.

МАМА: Ой лишенько, з тою, як її... не вимовлю.

МИКОЛА: Але й є справи, про які й рідному синові не оповідають...

МАМА: Що ще вигадав? А це ти про що?

МИКОЛА: А про те, що Оля була в нас цього тижня, а ви мені не сказали...

МАМА: Звідки знаєш, що вона була?

МИКОЛА: Це теж таємниця. Я удавав, що сплю, а одне око в мене все бачило... Але, коли треба було Олі не помічати, я не помічав. А шкода!

Давненько я своєї сестрички не бачив. Та й пістоля в неї була! Коли я вже таку дістану...

МАМА: Тсс... от ти розговорився! Ти курям дав їсти?

МИКОЛА: Дав... Це була одинадцятка... трохи важкувата, зате б'є...

МАМА *(до вікна)*: Хмариться. Дивись, знову дощ падатиме...

МИКОЛА: Не зашкодить! По дощі слідів не видно... Мені треба б було щось менше... Ось так в руці заховати... Хай би й сімка!

МАМА: А батька нема та й нема...

МИКОЛА: Я вас, мамо, попереджу, коли він ітиме...

МАМА: То піди, подивись, а то ми на хуторі, від людей відірвані... Хто зна, що там діється...

МИКОЛА: Я й так чутиму — не треба виходити. У мене слух гострий... мене сам командир хвалив.

МАМА: Який командир?

МИКОЛА: Та отой, як його... ми з хлопцями так бавимось, розумієте, це така забава...

МАМА: Дивись, синку, ой дивись!

МИКОЛА: Не хвилюйтесь, мамо! Ви все думаєте, що я малий та малий...

МАМА: А якже не думати? Сам кажеш, що бавитесь.

МИКОЛА: Та забави бувають різні...

МАМА: Ну, добре. А ти за кого в тих забавах?

МИКОЛА: Коли як. Але здебільша мене хлопці командиром вибирають.

МАМА: Так ви, командире, подивіться, чи корови солому мають!

МИКОЛА: Корови солому мають, коні прив'язані, кури ситі. Сірко на північному боці, а Кудлатий стереже від заходу. На південь маємо вікна, а мої вуха звернені на схід. Так, що ми, мамо, з усіх боків... *(Прислухається)*: Тато ідуть! *(Мама кинулась до дверей)*. Їх ще не видно, кажу, вам, що це мої вуха почули.

МАМА: Не дай, Господи, щось на селі трапилось...

МИКОЛА: Чує моє серце, що не все гаразд. От і тато...

КОВАЛЬ *(входить захеканий)*: Ну, стара, і до нас біда прийшла.

МАМА: Ой лишенько, що ж там ще?

КОВАЛЬ: Село на Сибір вивозять. Оце заганяють на майдані все живе. Хто встиг утекти або заховатись, той урятувався. Наскочили прокляті москалі, коли їх ніхто й не чекав. Там таке, що й не дай Господи! З хат викидають речі. Б'ють жінок. Не жалують і дітей. Чоловіків зігнали окремо коло церкви, обставили кулеметами, не дають нікому до них підійти. Зі старенького отця Степана зірвали рясу, і так побили, що він непритомний як упав, так і лежить...

МИКОЛА: Невже забили?

МАМА *(заламала руки)*: Що ти говориш?

КОВАЛЬ: Я все це бачив, заховавшись на городі Петра Макухи...

МАМА: О, Господи! Змилуйся над нашими людьми! Не дай загинути... Іване, що будемо робити?

КОВАЛЬ *(глянув на сина)*: Треба було б наших повідомити... Чи є хто в криївці?

МАМА: Здається, що нема нікого. Я ще не носила полуденку... А може, всі в лісі? Ех! Коли б Оля була...

(Микола при останніх словах непомітно виходить).

КОВАЛЬ: Мушу піти сам. За всяку ціну треба повідомити хлопців. Треба себе рятувати. Кожна хвилина дорога.

МАМА: Іди. Іване, йди! Лише бережись. Вони тебе можуть у дорозі піймати...

(Забрехали пси на дворі. Мама до вікна. В хату вбігли Сусіди).

ПЕТРО: Ви ще дома, слава Богу! А до нас увірвались, почали грабувати, худобу повиганяли на вулицю. Хату підпалили. Мене й стару побили... Ми ледве чудом вирвались...

ЖІНКА *(з плачем)*: А як наша Орися боронилась... Плюнула одному ввічі. Другого подряпала. Вирвалась і тікати... Не знаю, чи врятувалась... стріляли за нею.

КОВАЛЬ: Що кажете? Чи багато їх?

ПЕТРО: Не знаю, чи багато. В нас було чотирьох. Решта по селі хазяйнують... Сусіде, що будемо робити?

КОВАЛЬ *(про себе)*: Мушу бігти. Мушу повідомити... Гади прокляті... Господи, де шукати хлопців!

ПЕТРО: У мене ще вчора були в криївці наші... Але цієї ночі вийшли в ліс...

СУСІДКА: Іване, Іване! Рятуйте наше село. Там наші діти гинуть! Орисю, дитино моя...

ПЕТРО: Я знаю, де захована зброя. Але, як добитись туди?

КОВАЛЬ: Спокійно! Я біжу в ліс. Що буде те буде. Може ще встигну.

ПЕТРО: І я з вами. Там же й моїх двоє...

СУСІДКА: Ви б бачили, що вони виробляють. Малий Чубатенків вибіг із хати, дитина ще... Мамо, — крикнув, — москалі до нас! А вони його з автомата так і посікли. Ви б бачили, як то мале, вже конаючи, кричало: »Мамо, москалі, рятуйтесь!« Я не можу, я збожеволію...

МАМА: Заспокійтесь, сусідо. Заспокійтесь. Іване, біжи, біжи!

КОВАЛЬ: Сидіть у хаті... Ні, краще заховайтесь на городі... я біжу. Ви, сусіде, лишайтесь із жінками.

МАМА: А Микола де? *(крикнула)* Іване, де Микола?

(На дворі знову загавкали пси. Пролунала серія. Жалібне скавуління собаче. І тихо).

СУСІДКА *(з жахом)*: Це вони, це вони...

КОВАЛЬ: Сусіде, жінку до мене! Ти, стара, стань теж за мною. Сусіде ви...

(В хату ввійшло двох Енкаведистів)

І. ЕНКАВЕДИСТ: Харашо. От, значить, ми прийшли. Куркуль, понімаєш, тут жівйот. Как твоя фамілія?

КОВАЛЬ: Що воно таке хвамілія?

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ: Я тобі зараз покажу, буржуй проклятий! *(Націлюється).*

І. ЕНКАВЕДИСТ: Прізвище твоє, чи як воно там по-хахлацькому.

КОВАЛЬ: Іван Коваль.

І. ЕНКАВЕДИСТ: Та невже? Ти дивись! Ми його всюди шукаємо, а він тут. Коваль... харашо. Очень харашо. Тобі, паразите, привіт від санітарки Олі. В гостях у нашого начальника.

КОВАЛЬ: Яка санітарка? Я такої не знаю.

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ: Не валяй дурака. Вже власної дочки відцурався? Бач, який шустрий! Вона вже все розповіла начальникові. Він вміє з такими говорити. І про тебе і про цих у лісі. А ти, сволото, кажеш, що не знаєш? Га?

МАМА: Ми... ми... наша донька в області машиністкою... Про яку санітарку ви говорите?

І. ЕНКАВЕДИСТ: Дивись на стару відьму! Не знає... Та її вчора з бандитами в селі піймали. Машиністку вашу... Писала... автоматом. Та ми її накрили, пташку... Хотіла себе ґранатою підписати... та не дали. Ех, ти сволоч куркульська *(Вдарив Маму. Вона впала. Коваль кинувся до Енкаведиста).*

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ: Спокійно, старий! Спокійно. Ще встигнеш до неба піти. Ми тебе маємо живим до начальника доставити.

І. ЕНКАВЕДИСТ: А це хто? Може, теж машиністами працюють? Ану покажись!

КОВАЛЬ: Це наші сусіди...

І. ЕНКАВЕДИСТ: Бачу, що сусіди. Чого тут в гостях, а не в селі?

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ: Ховаються від совєтського правосуддя... Від нас не сховаєшся, чуєш, ти...

ПЕТРО: Я не ховаюсь. Бачите самі, що стою перед вами.

І. ЕНКАВЕДИСТ: Бачу, не повилазило. Чи не набридло тобі стояти? Може, вже час трохи полежати?

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ: А ми це можемо по знайомству влаштувати. Зараз заведу за хату і... *(Жінки ойкнули).*

І. ЕНКАВЕДИСТ: Заведи, товаришу, оцих двох сусідів туди за ріг і там шльопни. Скажемо, що хотіли тікати. А цих живими візьмемо.

КОВАЛЬ: Гади, москалі паршиві! Прийшли на нашу землю грабувати, вбивати! Мало людської крови напились? Бандити прокляті! Стріляй, стріляй! України не вб'єш, вона була і буде вічною на віки віків...

ПЕТРО: Чекайте! Прийде і на вас усіх чорна година! Ми вас знищимо і сліду не лишиться. Чуєте, кацапи, і смороду по вас не буде...

МАМА: Я б тобі, іроде, очі сама повидряпувала, сама тебе замордувала б за тих усіх, кого ти замучив...

СУСІДКА: Нехай впаде на вас прокляття нашого народу!

І. ЕНКАВЕДИСТ: Застрелю, як псів. Усіх вас, бандити, ми знищимо. Самостійної захотілося? А де ж ті герої, що по лісах ховаються? Де ці ваші щурі? Де ці герої? Ми їх, як бліх, подушимо! Де вони, де?

(Двері тихо відчинилися. В дверях став Поет з автоматом у руках, за ним Микола).

ПОЕТ: Слава Ісусу Христу! Вибачте, тут, здається, у вас дорогі гості... Приємно зустрінутись, приємно. Ручки ви свої погані догори піднесіть, соколики, о так, бо мій автомат сьогодні в поганому настрої, б'є, не питаючись... Здається, тут про ліс була мова, про щурів... От ми й прийшли. Чого ж ви, любі гостоньки, щурів перелякались? Бийте, як бліх! Що? Не можете? Ноги затрусились. На безборонних ви — майстрі стріляти, а тут трохи страшнувато. Знаю, знаю, життя таке чудове. Можна грабувати, розстрілювати... Чого ж це у вас, товаришу начальник, личко так побіліло? Та й ви, товаришу боєць, не трусіться, немов у лихоманці. Це скоро пройде. Дуже скоро й... назавжди. *(До Миколи)* Зброю до мене.

КОВАЛЬ: Ви врятували нам життя!

ПОЕТ: Хіба це не наш обов'язок? Хто ж, як не ми, боронитиме людей?

ПЕТРО: Друже! Там село нищать! Треба рятувати...

СУСІДКА: Ради Бога, повідоміть хлопців, прошу я вас, благаю...

ПОЕТ: Заспокійтесь, люди! Там уже спокій. Наші хлопці в селі. Ні один з москалів живим не лишився. Тільки оці два для згадки. Та і цю згадку ми зараз відішлемо до решти.

КОВАЛЬ: Скажіть, друже, що з нашою Олею? Це правда?

ПОЕТ: Звідки знаєте про Олю?

МАМА: Та оцей поганий нахвалявся. Невже наша Оля попалась їм у руки живою?

ПОЕТ: Не хвилюйтесь. З Олею порадимо. Не дамо її на поталу. А це, може, ваші сусіди?

ПЕТРО: Так! Нашу хату спалили, а донька, здається...

ПОЕТ: То Орися — ваша донька?

СУСІДКА: Так... ради Бога... Що з нею? Ви її знаєте?

ПОЕТ: Хто ж її не знає? Це наша зв'язкова. Урятувалась, хоч і ранена. Молодець дівчина. Коли її поранили, вона прикинулась неживою, а як до неї наблизились, вирвала в одного автомата і як почне косити... Жива, жива, такі не вмирають.

МАМА і СУСІДКА: *(перехрестились):* Слава тобі, Господи! Дякуємо, що не забув за наших дітей!

КОВАЛЬ: Чи багато наших загинуло? Я бачив, як вони знущались.

ПОЕТ: Жертви є, тепер панотець ховає забитих, хоч ледве на ногах тримається.

СУСІДКА: Боже, Боже...

ПОЕТ: Люди, не баріться! Вам і так тут життя не буде. Запрягайте коні і до нас у ліс, у гості. А там видно буде...

СУСІД: Коли дозволите і ми з вами. Там мої два сини.

ПОЕТ: Та певно. Ми гостинні. Місця в лісі для всіх вистачить.

СУСІД: Ви, Іване, запрягайте, а я піду і може свою худобу відшукаю. Ходім, стара! Може, ще не все згоріло. Треба ж до лісу не з порожніми руками завітати.

СУСІДКА: Я швиденько. Дякуємо вам сердечно. Аж не віриться, що так не дали загинути. Дякуємо і вам, сусіди, за добре серце.

МАМА: Нема чого й дякувати. Ми мусимо один одного в біді підтримувати. Прийшли такі часи... чекаємо вас.

КОВАЛЬ *(до Миколи)*: А ти ж, синку, що тут робиш? Де ти був?

МИКОЛА: Я, тату, прийшов москалів бити. А був я там, де мене вже нема, бо я вже тут.

МАМА: То ти дав знати?

МИКОЛА: Та я, мамо. Ви все кажете, що я малий. А мені здається...

ПОЕТ: Здається, що він сьогодні виріс. І виріс досить високо.

КОВАЛЬ: Мій синку, от *(махнув рукою, вийшов)*.

ПОЕТ: Готові?

МИКОЛА: Готові, друже!

ПОЕТ: А ти куди?

МИКОЛА: В ліс. У повстанці. Ви ж самі кажете, що я виріс.

ПОЕТ *(усміхаючись)*: А що ж ти там робитимеш?

МИКОЛА: Буду боротись. А коли треба — їсти варитиму. Я можу бути розвідником. Я тут все, як свою кишеню, знаю. Візьміть, друже, прошу вас...

ПОЕТ: Мушу зголосити командирові. Це не від мене залежить. Але я скажу йому про тебе. Ти сьогодні відзначився! А тепер черга на цих двох героїв Совєтського Союзу.

І. ЕНКАВЕДИСТ: Ми невинні. Нам наказували. Ми підемо і більше не вернемось.

ПОЕТ: Добре сказано. Хоч раз в житті не збрехав. Більше не вернетесь. За це я вам ручусь.

ІІ. ЕНКАВЕДИСТ *(з надією)*: Ми жартували. Самі бачите, що навіть мухи не зачепили.

ПОЕТ: Теж правда. Мухи, ні, але людей, так. Ну досить. Поговорили, як то кажуть, погостювали, пора і честь знать.

ЕНКАВЕДИСТИ: Невже ви хочете нас розстріляти?

ПОЕТ: Яке наївне питання! А чи ви питались у тих, кого мордували, чи вони бажають смерти з вашої руки?

І. ЕНКАВЕДИСТ: Ви не маєте права цього робити! Коли наші дізнаються, що нас розстріляли, наша могутня родіна помститься за нас. Коли ж ви нас пустите, ми поговоримо і вас навіть простять...

ПОЕТ: Невже? От такого я не знав. Лише з ким ви поговорите, коли всі вже в пеклі? Досить базікати. Немає часу. Погляньте востаннє на цю чудову землю, яку ви так плюндруєте. Погляньте навколо й послухайте плач матерів і батьків. Хай за вами вслід піде прокляття цих людей... Виходьте гади, бо не витримаю і тут вас постріляю.

ЕНКАВЕДИСТИ: Простіть, простіть!

ПОЕТ: Нема для вас пробачення, нема і всім тим, хто лізе на нашу землю. Ми вас битимемо усіх!

МИКОЛА: Ой, як будемо бити!

ПОЕТ: Битимемо, як бив Хмельницький, як бив Мазепа. Як б'ємо ми, Повстанська Армія! Виходь, совєтська власть! Україна тебе »прощає« отим автоматом!

Завіса

КАРТИНА ТРЕТЯ

Райвідділ НКВД

ІВАНОВ *(сидить за столом, то зривається до стіни, на якій мапа околиці)*: Розвідка донесла, що нібито вони переважно в одному таборі. А нічого подібного. Їх немає в ніякому таборі. Де ж вони до чорта? Ліс великий — хіба увесь перечистиш? І це небезпечно. Треба ще раз поговорити з тією упертою. Оце востаннє. Коли нічого не скаже — сам розстріляю. *(Кричить у двері)*: Вартовий! Ольгу Коваль сюди!

(Вводять Олю)

ІВАНОВ: Ну, що? Надумалась? Сьогодні останній день. Або скажеш... або... сідай! Папіроску? Чаю? Може, голодна? Скажи — тебе, може, били? Я накажу покарати. Ми ще нікого фізично не приневолювали до каяття! Ну, от як ти сказала попереднього разу — в лісі заховалась велика кількість бандитів, мають зброю, кулемети... Скільки їх?

ОЛЯ: Велика скількість, ви самі сказали...

ІВАНОВ: Попереджую останній раз — будеш відповідати, або я тебе примушу...

ОЛЯ: »Ми ще нікого фізично не приневолювали до каяття...«

ІВАНОВ: Але є випадки... май на увазі, що я перед нічим не зупинюсь...

ОЛЯ: Запізно. Ви вже і так не зупинились... Хіба ця кров у мене сама пішла?

ІВАНОВ: Ну, добре. Я не про те! Лишимо це. Може ми трохи перебрали. Знаєш, наша праця вимагає нервів. Ти, здається, маєш середню освіту? Де

вчилась? Ось бачиш, наш уряд дав тобі можливість стати освіченою людиною. Ти могла б піти далеко... Перед тобою життя... Ех, Олю, Олю! Шкода мені тебе! Така молода і гарна! Твій батько, скільки землі має? Скажи, ти давно в лісі? Там оці бандити знущались над тобою. Хіба вони розуміються на красі? Або ж вони мають серце? Чи знають, що таке кохання? Олю, я люблю тебе, повір, від першого погляду... кину все лише...

ОЛЯ: Скажи хто в лісі, скільки їх і хто командир!

ІВАНОВ: Не рви знову моїх нервів! Як це все набридло, як хочеться стати знову людиною... Повір, все моє життя це кров, сльози, і нерви... до останнього пошматовані нерви! Коли б знайти людину, що мене зрозуміла б, приголубила...

ОЛЯ: Чому ви не в театрі? З вас непоганий актор був би...

ІВАНОВ: Ось бачиш, і ти так, як усі. Знаєш... мав колись і я дівчину, наречену. Дуже була подібна до тебе... І я дав собі слово, що ніколи пальцем не торкнусь дівчини, що мені хоч трохи нагадає мою Ірену, нехай вона буде й найбільшим ворогом моєї держави, нехай вона...

ОЛЯ: Лишіть цю комедію! Ви самі добре знаєте, що я нічого не скажу. А ваш артистичний талант прибережіть для інших...

ІВАНОВ: Це твоє останнє слово?

ОЛЯ: Так!

ІВАНОВ: Ну, що ж! Я змушений говорити з тобою інакше! Вартовий! Заберіть оцю шалену і дайте їй трохи там до розуму прийти. Але не дуже... Вона мені ще мусить багато виявити...

ОЛЯ *(встала, пішла до дверей)*: Вам, товаришу уповноважений, вже не здається, що я подібна до... Ірени?

ІВАНОВ *(сам)*: Вперта до чорта! А гарна! Повна посвяти... дурна! Якої посвяти? Для чого? Самостійна Україна! Знають, що все даремне, проти нас не встоїш... А борються, гинуть і не здаються. Дивні люди ці українці. Керують цими бандитами люди з головами! Наші маршали не доросли до них. Коли б мені хоч одного сюди, от і поговорив би... Та біда — живими не здаються, а з мертвого що? Мусимо знищити до одного, або моя кар'єра скінчена. Москва чекає, а ми тут ні туди, ні сюди. Вартовий! Що там з отією?

ГОЛОС *(з-за дверей)*: Непритомна! Водою відливаємо.

ІВАНОВ: Сказала щось?

ГОЛОС: Мовчить...

ІВАНОВ: Ну, тоді бийте, щоб живого місця не було.

ГОЛОС: Боюсь, щоб не скінчилась...

ІВАНОВ: Лишіть! Хай відпочине, а тоді знову до мене. *(Ходить нервово по кімнаті)*. Вартовий! Привести...

ОЛЯ *(входить закривавлена й знесилена, сідає в крісло)*.

ІВАНОВ: Ну, будеш говорити, говори, бо замордую, останні жили повитягаю, очі повиколюю... Від мене живим ще ніхто не пішов, запам'ятай це... Не випущу, аж доки не скажеш... кажи, суко, кажи!

ОЛЯ: Скажу...

ІВАНОВ *(підбіг):* Нарешті... я слухаю...

ОЛЯ: Ближче... мені важко...

ІВАНОВ *(став, нахилився):* Кажи...

ОЛЯ: Гад московський, від нашої кулі не втечеш, на... *(плюнула).*

ІВАНОВ: Що? *(хапає пістолю)* Маєш, стерво...

ГОЛОС: Товаришу капітане, візита з центру.

ІВАНОВ: Твоє щастя, житимеш ще півгодини *(Оля знесилено похилилась на кріслі).*

ВОВК і ЧУБ ввійшли переодягнені за енкаведистів

ВОВК: Особливий уповноважений міністра, майор Русланов, а це мій адьютант, сержант Автоматов.

ІВАНОВ: Вітаємо, товаришу майор. Ви з центрального управління?

ВОВК: До вас, товаришу капітане. Поперше, інспекція деяких справ, а подруге — маю привести партизанку Коваль. Сам міністер хоче її бачити. Інспекцію покищо робити не буду, бачу, що в вас ніби все гаразд, а от як її... Коваль, візьму.

ІВАНОВ: Вибачте, товаришу майоре, я оце півгодини тільки розмовляв з обласним центром і мені нічого про Коваль невідомо.

ВОВК: Є речі, які міністер доручає мені безпосередньо, а не обласному начальству. Ви розумієте?

ІВАНОВ: Так точно, товаришу майор!

ВОВК: Маю мало часу, де оця ваша героїня?

ІВАНОВ: А от сидить, беріть, вперта як осел...

ВОВК: Це Коваль? Що ви з нею зробили, капітане! Ви будете відповідати перед міністром... Хіба можна допровадити підслідчу до такого стану? Ви переступили межі вашої влади, капітане...

ІВАНОВ: Майоре, в центрі не таке роблять. Там от із таких одну пам'ять залишають...

ВОВК: Не забувайте, що ви лише капітан у якомусь районі, а в центрі є люди старші ранґою за вас. Як довго ви тут?

ІВАНОВ: Майже рік, товаришу майор.

ВОВК: Наслідки є? Ліквідували повстанців?

ІВАНОВ: Ліквідував, себто... в стадії ліквідації... ще одна операція...

ВОВК: Як з аґентурною сіткою?

ІВАНОВ: Нав'язана. Маю своїх людей навіть серед отих у лісі.

ВОВК: Маєте список?

ІВАНОВ: От прошу.

ВОВК *(читає)*: Я візьму це з собою. Треба людей перевірити з нашою картотекою. Є відомості, що деякі працюють не для нас.

ІВАНОВ: Але ж я не маю іншого списка.

ВОВК: Капітане Іванов, мушу вам сказати, що ваша праця не задовольняє центральне управління. Зазначую, що коли я не довезу Коваль до місця призначення живою, ви будете відповідати перед трибуналом... Ця дівчина має багато дечого виявити... Зрештою, можу вам сказати щиро — вона була нашою аґенткою і працювала на особисте доручення міністра.

ІВАНОВ: Що ви кажете? Тепер я розумію, чому вона мені нічого не сказала...

ВОВК: Користуючись спеціяльними повновластями, накладаю на вас одну добу хатнього арешту. До особистої вашої справи нічого не заносимо, бо це перший раз. Вашу зброю, капітане!

ІВАНОВ: Але ж, товаришу майор, я не знав...

ВОВК: Вашу зброю! Я чекаю. Сержант!

ІВАНОВ: Слухаюсь. *(Скидає пістолю, віддає Вовкові).*

ВОВК *(передає зброю Чубові)*: Капітане, які маєте відомості про керівний склад повстанців?

ІВАНОВ: Дуже скупі. Мої аґенти тільки почали працю.

ВОВК: Тоді я вам допоможу. Бачите, ми в столиці більше знаємо, ніж ви на місці. Головний між ними є командир під прибраним прізвищем Вовк.

ІВАНОВ: Чув я про нього. Маю навіть його світлину.

ВОВК: Людина з вищою військовою освітою. Ми ним особливо зацікавлені, розумієте? За три дні чекаємо від вас інформацій.

ІВАНОВ: Слухаюсь.

ВОВК: Коли ви поправитесь — я поговорю з міністром. Ви маєте право на аванс. Найвищий час бути майором. Може й орден на вас чекає...

ІВАНОВ: Рад старатись.

ВОВК: Але покищо — хатній арешт.

ІВАНОВ: Може, дозволите чарку на дорогу?

ВОВК: Хіба одну...

ІВАНОВ *(наливає)*: За ваші успіхи, товаришу майор!

ВОВК: За перемогу над ворогом!

ЧУБ: За перемогу! Добре сказано!

ІВАНОВ: За перемогу!

ВОВК: Ну, будемо їхати. Міністер чекати не любить. Ми маємо літак в області... Надіюсь, що зустрінемось з вами, товаришу капітане, в іншій ситуації...

ІВАНОВ: Радо вітатиму вас, товаришу майоре. Вибачте, мені здається, що я вас десь бачив...

ВОВК *(недбало)*: Або в Москві у наркома, або на листі нагороджених за спеціяльні заслуги перед партією і урядом... Маю двох ленінів і чотири ордени.

ІВАНОВ: Вибачте за щирість... Ви незвичайно подібні до того Вовка з лісу.

ВОВК: Бачите, капітане, коли треба буде, я буду подібний навіть до самого... Сталіна. Я задоволений, що ви таку подібність зауважили. Маю деякі пляни. Орденів за ніщо не дають.

ІВАНОВ: О, тепер розумію, майоре! Ще одну чарку за відвагу і хитрість?

ВОВК: Приймаю. Але це між нами, що я тут був і про що ми говорили. У звіті до області можете написати — візита з центру — цього вистачить.

ІВАНОВ: Слухаюсь. Може ще одну?

ВОВК: Ні. Час у дорогу. Сержанте, візьміть обережно Коваль. Капітане! Що ви з неї зробили!

ОЛЯ *(ледве чутно)*: Командире...

ВОВК *(голосно)*: До скорого побачення, капітане!

ІВАНОВ: Щасливо!

ВОВК: Обережно! Отут підтримайте. Ледве не забув... ось вам інструкції. Багато дечого довідаєтесь.

(Виходять)

ІВАНОВ *(сам)*: Ну, пронесло! А могло бути гірше. А тим, сукіним синам, що подали мені цю Коваль за санітарку — не прощу! За спеціяльним дорученням міністра! А я — люблю вас! Чорт зна що! *(п'є)*. А майор видно пройшов огонь і воду! Битий на всі чотири. Варта! Чи поїхали вже?

ГОЛОС: Як з гармати, товаришу капітане! Мабуть уже в області...

ІВАНОВ: Нехай собі. Літаком! А ти тут пішки, задрипаним автом... *(Читає інструкції)*: »Капітану Іванову особисто. Ти московська сви... Ти московська свине! Дякуй, що ми тебе сьогодні не ліквідували. Беремо лише Олю. Ти від нашої кулі не втечеш. Пам'ятай це! За повстанців — командир Вовк«. Що? Вовк був тут? Забрав її! Варта! Тривогу! Коні! За ними! Живими, чи мертвими! Пропав, пропав! Кінець тепер мені... навіть зброю забрав... а я пив за його здоров'я...

З а в і с а

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Повстанський табір. Співають: »Там під лісом«.

Входить поранений командир Вовк.

ОЛЯ *(що перев'язала рану повстанцеві, встала й підійшла до нього)*: Друже командире, ви ранені?

ВОВК: Дрібниця...

ОЛЯ: Дивіться скільки крови...

ВОВК: Але ще не вся.

ОЛЯ: Ось я зараз перев'яжу.

ВОВК: Нічого, і так засохне.

ОЛЯ: Може, щось з'їли б... Дивіться, як змарніли...

ВОВК: Якось не хочеться. Може пізніше.

ОЛЯ: Дивіться! Зле виглядатимете, дівчата не любитимуть.

ВОВК: Нехай... аби я любив.

ОЛЯ: А це кого?

ВОВК: Маю, Олю кого любити. От, наприклад...

ОЛЯ: Наприклад?

ВОВК: Наших дівчат розвідниць, санітарок... хіба вони цього не варті?

ОЛЯ: А любили ви колись одну? Отак сильно, всією душею, всім серцем...

ВОВК *(по павзі)*: Мав наречену, Олю. Любив її та не встиг виявити їй моїх почувань...

ОЛЯ: А що з нею?

ВОВК: Загинула, рятуючи мене. На допиті. От тепер мені зовсім добре, дякую. Покличте мені Чуба.

ОЛЯ: Наказ, друже командире. А може, все таки повечеряли б...

ВОВК: Трохи пізніше.

(Оля відійшла, підійшов Чуб)

ВОВК: Друже Чуб! Нехай хлопці відпочинуть. Виставити подвійну варту!

ЧУВ: Наказ!

ВОВК: Як прийде Поет — до мене.

ЧУБ: Щось я його після бою не бачив.

ВОВК: А Лис де?

ЧУБ: Він пішов на розвідку.

ВОВК: Що? Я його не посилав.

ЧУБ: Здається, сам зголосився. Казав, що скоро повернеться.

ВОВК: Як хлопці?

ЧУБ: Убитих нема. Ранених п'ятеро. Один важко.

ВОВК: Заопікуйтесь. Я трохи припочину...

ЧУБ: Я бачу, друже командире, що вам погано...

ВОВК: Та трохи, але нехай хлопці про це не знають. Завтра маємо знову багато роботи. Перевірте зброю. Коли бракує чого — взяти з запасів.

ЧУБ: Наказ! Може, вам що принести?

ВОВК: Хіба води. Я оце трохи задрімаю. Ви, Чубе, коли що — збудіть.

ЧУБ: Відпочивайте, друже командире, спокійно. *(Відійшов)*

Ввійшла Марія

ЧУБ *(в глибині)*: Свят, свят, свят! Це ти, Маріє?

МАРІЯ: Чого злякався? Ото повстанець!

ЧУБ: І тебе ніхто з хлопців не помітив?

МАРІЯ: Чому ж ні? Хіба тут можна спокійно перейти? Кожне дерево живе, за кожним кущем автомат...

ЧУБ: Ти здалеку, мабуть?

МАРІЯ: Звідси не видно. Де командир?

ЧУБ: Відпочиває. Ранений. Ми сьогодні транспорт на Сибір зупинили. Мали багато роботи.

МАРІЯ: Скажи командирові, що маю до нього пильну справу.

ЧУБ: Коли ти вже прийдеш без справи, ось так...

МАРІЯ: Колись прийду. Не барись... я і так багато часу згаяла, ідучи...

ЧУБ: Ходім! *(підходить до Вовка)* Друже командире, кур'єр...

ВОВК: Друже Маріє! Скільки часу. Що нового?

МАРІЯ: Ось вам пакет зі штабу. Думала, що не донесу *(витягає з-за пазухи)*.

ВОВК: Щось по дорозі?

МАРІЯ: Двічі мало не впала. Третій раз хтось із кущів стріляв до мене. Вже недалеко лісу. Я обійшла навколо. Мигцем бачила — ніби повстанець. Потім зник, наче в воду. Але я його запам'ятала...

ВОВК: Цікаво, хто це міг бути...

МАРІЯ: Я йшла такими стежками, що їх лише дехто знає... І раптом наче на мене чекав. Генерал-хорунжий Тарас Чупринка вас особисто вітає й передає ось це... *(подає пакет)*.

ВОВК *(зворушений)*: Золотий хрест з мечами першої кляси... може це не мені... може це помилка? *(Читає)*: »Сотникові Вовкові за особливі бойові успіхи в боротьбі з ворогом надати ступінь майора і нагородити золотим хрестом, першої кляси. Надати ступінь сотника другові Поетові і нагородити хрестом другої кляси. Другові Чубові — ступінь хорунжого, друзям...« *(До Марії)*: Подякуй генералові Чупринці й всьому Проводові та перекажи, що в нас усе гаразд. Ми боремося й чекаємо його наказів. Дякую тобі особисто... це великий день в моєму житті, великий день для моїх друзів...

МАРІЯ: Щиро вітаю вас, друже командире. Про вас цілі леґенди ходять між повстанцями. Пісні складають... я їх усюди чую.

ВОВК: Ми всі, Маріє... це наш обов'язок... Ну, от я перегляну папери, а ти відпочивай.

МАРІЯ: Наказ! *(Пішла, зустрілася з Олею)*: Олю, ти жива?

ОЛЯ: Маріє!

ВОВК *(читає)*: »Спеціяльний вишкіл у Москві і в Києві, бездоганно володіє українською мовою...« Я так і знав... так і знав... Це мусів бути лише він...

ЛИС *(вбігає)*: Друже командире! Я зрадника вбив!

УСІ: Що? Кого? Де?

ВОВК: Що ти говориш?

ЛИС: В лісі піймав. Мав радіостанцію. Надавав, скільки нас і де ми. Давно слідкую... Врешті оце сьогодні...

УСІ: Хто? Хто?

ЛИС: Ви його добре знаєте. Це...

Входить смертельно поранений Поет.

УСІ: Поет?

ВОВК: Поете!

ЛИС: Він! Нібито вірші писав, а це був лише шифр. Це він нас продавав. Це на ньому кров наших хлопців.

ПОЕТ *(застогнав).*

ВОВК: Друзі! Серед нас був зрадник. Нарешті ми знаємо, хто він. Служба безпеки прислала нам його опис. Він — таврований. На руці має свій умовний знак. Зараз знатимемо, хто нас продавав *(підійшов до Поета).*

ПОЕТ: Умираю, командире...

ЛИС: Добити гада! Живе ще!

ВОВК: Встигнеш. Руку твою!

ЛИС: Що? Мене? Повстанця? Та я... *(після короткої боротьби, Вовк вибиває з Лисових рук ножа).* Я, друзі... простіть... я буду з вами... я все розкажу... мені наказували...

МАРІЯ: Це він стріляв у мене!

ЧУБ: Це він видав Нечитайлів!

УСІ: Зрадник!

ВОВК: Заберіть цю погань!

ЧУБ *(виводить Лиса, що ще пручається).*

ПОЕТ: Командире... я давно за ним слідкував. А він мене ножем... знав, що продає... А він мене ножем... хочу жити, командире... Хочу бути з вами, друзі... Я так мало зробив для України...

ВОВК: Житимеш, поете, житимеш, друзяко! Хіба можна вбити українського повстанця? Хіба ми вмирущі?

ПОЕТ: Темніє в очах... важко дихати... Друзі... заспівайте мені моєї улюбленої...

Усі співають: »Ну і що ж, що прийдеться умерти«

ПОЕТ: Хай востаннє почую, як ллється наша пісня, як мчить вона на білому коні, в голубу далечінь, понад золоті лани, золотим серпанком уквітчана. У Київ наш золотоверхий... Заграють дзвони радістю... і болем. За наші душі. За тих усіх, хто не побачив і не чув, а хто віддав себе для неї, для нашої країни... О, слухайте, як месники ідуть... їх мільйони... Це... це... ліс шумить...

(Умирає, пісня, що плила мурмурандо й піяніссимо, тепер форте).

З а в і с а

КАРТИНА П'ЯТА

Знову табір повстанців. Усі чистять зброю. Дехто переглядає свої речі. Усі готуються в далеку дорогу.

ЧУБ: Отож, друзі мої, ідемо в рейд. Зброя мусить бути, як дзеркало. Це не жарти, ідемо воюючу Україну світові показати. Нехай знають, що УПА це військо, для якого нема перешкод. Наказ є наказом... От наш лісок... Наші друзі... Де ж ти мій, сердешний поете? Хто ж зі мною поспіває, хто ж мене до Києва візьме. Ех, поете, поете. Не докінчив ти своєї найкращої поеми. Поеми про ліс, що так шумить. Шумить... Ану, хлопці, на прощання заспіваємо поетові, заспіваємо нашому лісові. Голосно, щоб весь світ нас почув...

(Заспівали повстанці. Прощають свій ліс).

1. ПОВСТАНЕЦЬ: Поки ото, каже Чуб, доїдемо на своїх двоїх, не раз почистимо. Але зброя є зброєю.

2. ПОВСТАНЕЦЬ: Це наша перепустка. Маєте пашпорти, запитають нас на границі, а ми їм автомата. А вони — проходьте...

3. ПОВСТАНЕЦЬ: Шкода покидати рідні сторони. Шкода цього нашого лісу. Звик я до нього, як до рідної хати. Та і він до нас мабуть звик.

4. ПОВСТАНЕЦЬ: Ех, лісок наш дорогенький. І що ж ти без нас будеш робити? Кого в себе заховаєш?

ЧУБ: Та хіба ми всі відходимо? Тут залишаються наші друзі. Прийдуть у цей ліс і про нас запитають.

1. ПОВСТАНЕЦЬ: А хіба тобі не шкода покидати рідної хати?

ЧУБ: Моя хата це УПА. Батько загинув, матір вивезли на Сибір... От я і маю свою тут рідню...

Увійшов командир Вовк.

ЧУБ: Увага. Струнко! Друже командире, голошу, що курінь готовий до вимаршу.

ВОВК: Дякую. За півгодини вирушаємо. Востанне переглянути, чи все в порядку.

ЧУБ: Наказ, друже командире.

Оля підійшла до командира. Несміливо.

ОЛЯ: Друже командире. Я всі папери відіслала в призначене місце. Ваші речі...

ВОВК: Мої речі лишити тут. Я не іду з вами...

ОЛЯ: Що?

ВОВК: Так. Я залишаюсь. В останню хвилину прийшов наказ зі штабу. Вашу групу поведе командир Гарячий.

Повстанці, що прислухались розмові, поставали навколо.

ГОЛОСИ: Ви не з нами, друже командире? Невже, чому, жартуєте хіба...

ВОВК: Ні, не жартую. До місця зустрічі з командиром Гарячим групу поведе Чуб.

ЧУБ: Дякую за довір'я, друже командире. Я групу доведу до місця призначення.

ВОВК: Ну, друзі мої, час прощатися...

1. ПОВСТАНЕЦЬ: Друже командире, невже не можна змінити наказу. Ми будемо просити...

ВОВК: Друже Вірний. Ми вояки. А для вояка наказ є святим. Як мені не прикро з вами розлучатись, повірте, що це і для мене була велика несподіванка. Але...

ЧУБ: Друже командире. Дозвольте мені від імені всього куреня подякувати вам за батьківську опіку, подякувати вам не лише як командирові, а й найкращому другові, що розділяв з нами і радість і горе... *(Захвилювався):* Тут мені бракує слів... Шкода, що нема нашого Поета... Не можу вам сказати того, що хотіло б сказати моє серце. Бажаю вам виконати ваше чергове завдання. Я певний, що ми з вами ще зустрінемось.

ВОВК *(потиснув руку Чубові, обвів очима повстанців):* Дякую, друже Чубе. У мене в житті було багато важких хвилин. Але найважчою — ця розлука з вами... Та не вішаймо носів. Це ж лише чергове завдання, яке, як і багато інших, треба виконати. І ми його виконаємо. Чи не так?

УСІ: Виконаємо, друже командире!

(Вовк підходить до кожного зокрема, тисне руку. Підійшов до Марії).

МАРІЯ: Я не знала, що принесла вам такий наказ. Була певна, що ви підете разом з нами в рейд. Ми вас ніколи не забудемо. І розкажемо про вас і вашу боротьбу там, на вільних землях. До побачення...

ВОВК: Ми напевно зустрінемось, Маріє. Ви напевно вийдете заміж, почнете нове життя... А тоді не забудьте оповісти своїм дітям, про наш ліс, про тих, хто в ньому поклав свою буйну молоду голову, про тих, хто ніколи перед ворогом її не схилив. Бажаю вам, Маріє, успіхів і дякую за взірцеву службу в рядах УПА. *(Далі — від повстанця до повстанця з теплим словом. На очах у деяких сльози, врешті підійшов до Олі, що стояла осторонь від групи, сумна й зажурена).* Ви... Олю... бачите... все склалось інакше... Я...

ОЛЯ: Ви...

ВОВК: Я згадуватиму... я ніколи не забуду, як сказати... нашу спільну боротьбу... Вам хочу сказати, Олю...

ОЛЯ: Я теж... теж хочеться сказати так багато...

ВОВК: Може, ніколи вже з вами не зустрінемось... може наші стежки розійдуться... Я... *(замовк, може вперше в житті не знайшов слів).*

ОЛЯ: Прощавайте! Я вас ніколи не забуду. Це були найкращі хвилини в моєму житті. І ніколи вже не повернуться... Прощавайте, мій командире, прощавайте! *(Потиснула руку, відійшла до своїх клунків).*

(Вовк ще стояв довго, дивлячись мовчки на похилену постать Олі).

ОЛЯ *(раптом випростувалась і знову рушила до Вовка):* Я хотіла б ще вас запитати, друже командире... Чи може двоє людей... двоє повстанців... колись ще зустрінутись... в боротьбі...

ВОВК: В боротьбі?..

ОЛЯ: Не в боротьбі, в житті...

ВОВК: І я про це мрію. Я вірю! Можуть зустрітись...

ОЛЯ: Я боюся... я маю передчуття...

ВОВК: Ми з вами зустрінемось. Я певний цього. Ніколи не був такий певний. Я вірю. Вірте й ви.

ОЛЯ: Я вірю...

(Вовкові ніби з душі гора впала. Знову бадьорий, готовий до чину. Взяв Олині руки й довго тримав у своїх. Говорили лише очі, розійшлись).

ГОЛОС ЧУБА *(за сценою): До вимаршу пісня...*

(Залунала повстанська пісня голосна, потім почала завмирати. Світить місяць).

ВОВК *(дивився повстанцям, що відходили вслід. Схилився до наплечника):* До побачення, мої лісові орлята! До побачення на вільній нашій землі! *(Повернувся і пішов).*

Завіса

Кінець

Буенос-Айрес, 1952 р.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Мирослав СТИРАНКА

КУЛЬТУРНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ

Ахіллевою п'ятою кожного тоталітарного режиму є культурний відтинок життя. І якби цей режим не намагався прибрати до своїх рук літературне, мистецьке й наукове життя, утворюючи для цього міністерства пропаґанди, власні псевдонаукові та псевдомистецькі теорії і течії, запроваджуючи цензуру і застосовуючи терор до »єретиків«, — за найменших проявів слабості цього режиму найгірше для нього на культурному відтинку. Вся створена штучно будівля починає небезпечно тріщати і їй загрожує розвал, наче домикові з карт до гри.

Клясичним прикладом вищесказаного можна сьогодні вважати сучасне становище т. зв. СССР на культурному відтинку. Процес, що там проходить у галузях літератури і мистецтва, є — мабуть — одним з найважливіших процесів після смерти Сталіна. Уся, побудована за часів Сталіна на базі т. зв. соціялістичного реалізму, система культурної диктатури партії починає розвалюватися на наших очах.

При цьому треба відмітити, що цей процес відбувається проти волі сучасного московського режиму на чолі з Хрущовим, доказом чого є недавна гостра атака Хрущова і його ідеологічного референта Ільїчова на формалізм і абстракціонізм, під що партія підтягає в один чамбул намагання підсовєтських літераторів та мистців вирватися з-під її контролі на свобідні хвилі творчости. Культурні діячі тільки використали десталінізацію і т. зв. лібералізацію хрущовського режиму для того, щоб скинути із своїх плечей кайдани соціялістичного реалізму. І ледве чи в сучасних умовах удасться партії без терору знову прибрати культурний відтинок життя до своїх рук. Із сумом заявив один із сучасних московських письменників-соцреалістів: »формалісти« настільки опанували літературно-мистецьке життя СССР, що сьогодні треба мати відвагу признаватися до прихильників соцреалізму.

Процес культурної опозиції і боротьба за свободу творчости помічається сьогодні особливо в столицях національних республік. Боротьба за свободу творчости, за незалежність літературно-мистецького життя від керівництва московської компартії і від силою накинених нею теорій, у національних республіках тісно пов'язана з елементами національної опозиції до московського режиму. Є це »пар ексцелянс« намагання утворити нові національні форми мистецтва, незалежні не тільки від партії, а й від московських культурних центрів. Інакше кажучи, носії культурного ренесансу в національних республіках — переважно молоді письменники, художники та композитори, — борються сьогодні не тільки за свободу особистої творчости, а й за свободу *національної* творчости.

Найкраще видно це на прикладі т. зв. Української Радянської Соціялістичної Республіки, яка щодо величини є другою після Московської Федерації (РСФСР). Саме тоді, коли на арену московської літератури виступили в Москві Євтушенко, Вознесенський та інші молоді письменники, яким вели-

кою мірою треба завдячувати розбурхання настроїв (не зважаючи на те, що, напр., Євтушенко пішов на компроміс із партією і став трубадуром хрущовського »лібералізму« на Заході), в Україні появляється ціла група мистецьки не менш сильних, а може й сильніших молодих письменників, таких як Іван Драч, Микола Вінграновський, Євген Гуцало, Віталій Коротич, Володимир Дрозд, Федір Бойко, Валерій Шевчук та багато інших.

У поетичних і прозових творах вищезгаданих авторів відразу ж повіяло новим духом, що затривожив партію не тільки їхнім явним відступом від соціялістичного реалізму (найкращим прикладом цього може бути поема найталановитішого з молодих письменників І. Драча: »Ніж у сонці«), а і їхньою густою насиченістю національного патосу й кольориту, що дуже часто пробивається зі сторінок їхніх творів.

Цей національний патос може найкраще відбивається в поезії Миколи Вінграновського »Український прелюд«. В ній поет висловлює своє глибоке, просто містичне пов'язання з Україною:

»Твоє обличчя чисте, як надія,
Пухкими пальцями я тронув уночі,
І кров свою змішав я із твоєю,
Як зерно із землею по весні.
Тоді ти стала мною, Батьківщино,
А я тобою на світанні став,
І свої очі я відкрив крізь тебе . . .

Ти поселила в серці мій народ,
Ти освітила думку мою часом
І в мову українки сповила,
Тебе дивлюсь я серцем і думками,
Тебе люблю я всесвітом й людством,
І соняхом у золотому сні,
І сивиною вченого-мислителя,
І польовим горошком на стерні . . .«

Одночасно московську компартію тривожить і те, що експресивна відвага молодих письменників і їх бунтівлива незалежність »заразили« теж і частину старшої генерації письменників та інших культурних діячів, що нагло поставило партію перед фронтом не тільки нового культурного ренесансу в Україні, а й перед фронтом культурно-національної опозиції, яка йде в розріз із хрущовською політикою »відмирання націй« під час »будівництва комунізму«.

Вірні національній політиці Хрущова (до речі, вона мало чим відрізняється від національної політики Сталіна, хіба тимчасовим припиненням терору), партійні виконавці наказів Москви в Україні почали зараз же після появи »шестидесятників« (так прозвали в Україні молоду плеяду письменників) вказувати на небезпеку відродження націоналізму і відверто висловлювали своє негодування з приводу діяльности молодих письменників.

Клясичним прикладом у цій галузі може бути виступ партійного керівника для ідеологічних справ України, Скаби. На пленумі ЦК КПУ в

серпні минулого року, він заговорив про небезпеку націоналізму в Україні, заявляючи, що в Україні є ще люди, які ігнорують об'єктивний процес »наближення націй«, ідеалізують минуле українського народу. Зокрема він гостро розкритикував саме молодих поетів та мистців, закидаючи їм відступ від соцреалізму та критику всього старого, що має марку »сталінізму«, а далі — творчий формалізм, підпадання під впливи Заходу тощо. З неменшою гостротою заатакував Скаба »націоналістичні« тенденції серед деяких українських художників, обвинувачуючи їх у тому, що вони намагаються завернути до манер засудженої і знищеної за часів Сталіна групи малярів із Бойчуком на чолі. Ці малярі були створили свою школу, пройняту традиціями старого українського національного мистецтва.

Але, не зважаючи на критику Скаби, що була явно скерована проти нових течій культурного ренесансу в Україні та, зокрема, проти молодої творчої генерації України, партії не вдалося припинити цього процесу. Виступ Скаби, як і взагалі вислужницьке становище партійних діячів, що на послугах Москви, викликав мабуть негодування серед української інтелігенції. Твори молодих далі, хоч і з перебоями, друкувалися на сторінках літературних журналів. Молодих письменників приймають у члени Спілки Письменників України і захищають їх від партійних атак на сторінках преси не тільки літературні критики старшого і молодшого покоління, а й такі письменники старшої генерації, як поет Максим Рильський.

Під впливом молодих починають сміливіше писати і письменники старшої генерації. Нашумілою, напр., в Україні була минулого року повість репресованого за часів Сталіна письменника Антоненка-Давидовича. Реабілітований декілька років тому, він видрукував на сторінках журналу »Дніпро« повість »За ширмою«, в якій досить одверто й критично порушив незавидні проблеми життя в Україні. Ця повість, що викликала широке признання читацької публіки (про що свідчать опубліковані в »Дніпрі« листи читачів), була засуджена, під натиском партії, Спілкою Письменників України. Впарі з тим Спілка засудила і молодого критика Івана Дзюбу, що на публічній доповіді у Львові критикував сучасну українську підсовєтську літературу і проголосив необхідність основних реформ літературної політики партії. Дзюба, як це говориться у постанові Спілки Письменників України, »вдався до безсоромної реклями, перекручення справжнього стану сучасної української літератури, політично хибних тверджень«. Після цього Дзюбі загрозили виключенням із членів Спілки, якщо він і далі буде продовжувати свою »помилкову критику«.

Зараз же після постанови Спілки (у вересні минулого року) партія започаткувала цілий ряд чисток у редакційних колегіях українських літературних журналів. Головною причиною цих чисток було те, що на сторінках цих журналів друкувались твори молодих письменників та прихильна на них критика.

Останньо зміцнилася нагінка на »шестидесятників« у зв'язку з кампанією Хрущова та Ільїчова проти абстракціонізму й модернізму. Зокрема заатаковано двох найвизначніших поетів, представників молодого покоління — Івана Драча і Миколу Вінграновського. Того ж самого дня, як на сторінках офіціозу компартії »Радянська Україна« появився повний текст виступу

Ільїчова (23 грудня 1962 р.), скерований проти модернізму й абстракціонізму, ця ж газета видрукувала і статтю »Поети, пишіть до народу«, скеровану проти молодих поетів України. Після цього на сторінках підсовєтської преси в Україні розгорнулась досить широка кампанія, у вигляді статтей та листів читачів, якою засуджуються »формалістичні прогріхи« молодих письменників.

Проте знову ж, як і попереднім разом, частина старших письменників відважилася, і то досить одвертим способом, взяти в оборону молодих письменників. Зокрема звертають на себе увагу статті письменників А. Малишка та М. Рильського, що появилися в тій справі на сторінках »Літературної України«. На особливу увагу заслуговують також листи деяких молодих студентів, що зовсім одверто боронять молодих письменників. Це ще раз показує, що страх, який в Україні панував як наслідок сталінського терору, вже бодай частинно заломаний і в Україні наростають нові національні сили, що зведуть нанівець усі теорії компартії про »відмирання націй«, не допустять до практичної русифікаційної політики Москви, що намагається цілковито знищити українську націю.

Прояви культурного відродження зустрічаємо сьогодні в Україні й на інших відтинках. Це зауважується в першу чергу у формі явного незадоволення з русифікаційного курсу компартії. Прикладом цього можуть бути деякі статті, що друкуються на сторінках »Літературної України«. І так, напр., в цій же газеті 2. 11. 1962 р. появилася стаття: »Як проходить у Львові відомча передплата«. Статтю підписали кілька відомих письменників. В ній критикуються прояви московського шовінізму у Львові. Згідно з інформаціями статті, наїжжі московські елементи (до війни у Львові не було москалів) саботують розповсюдження українських газет і журналів. Ставши на чолі різних підприємств, москалі замовляють для них московські газети та журнали. »Літературна газета« протестує і називає це »недоумством«.

Звичайно, річ не так у »недоумстві«, як у наслідках русифікаційної політики Хрущова, яку т. зв. українські комуністи мовчки і слухняно, на наказ Москви, запроваджують у життя.

Вже на початку цього року в »Літературній Україні« знову появилася подібна стаття, тим разом скерована проти таких самих явищ у Харкові. Тепер ця газета зайнялася критикою видавничої справи в Україні, виявляючи »недоліки« у видаванні словарів.

Проте, як видно з журналу »Мовознавство« (ч. 17, 1962 р.), культурні діячі України мають відвагу не лише критикувати »недоліки«, а й плянують широку видавничу діяльність, що мала б заповнити ті прогалини, які постали за часів сталінського терору. Як відомо, за сталінських часів був майже зовсім припинений розвій українського мовознавства, а підготовлені Українською Академією Наук у Києві словники та інші мовознавчі видання були знищені за »націоналізм«. Тепер, як видно з журналу »Мовознавство«, українські лінгвісти підготовляють знову цілий ряд різних словників, а в тому й монументальний словник української мови.

Але, на превеликий жаль, усі ці заходи натрапляють на байдужість, а то й саботаж т. зв. українського уряду в Києві. Останнім часом у наукових

і літературних газетах України появилося чимало статтей з наріканнями на те, що українські мовознавчі видання друкуються дуже повільно. Як приклад, приводять вони видання українсько-російського словника. Перший том цього словника появився ще в 1955 році, другий — у 1961 р., а останні томи ще й досі не появилися. Подібна справа і з іншими, давно заплянованими і готовими до друку словниками. Вони лежать, бо на їх видання »немає фондів«.

Видавнича політика комуністичних керівників в Україні показує, що вони сліпо слухаються наказів московського центру. Це бюрократи, що дбають за свою кар'єру і тому опозиція української інтеліґенції звернена не тільки проти центру в Москві, а й проти його київського філіялу. В кожному разі, крім формальної реабілітації Хрущовом українських культурних діячів що сталося під натиском української громадськости, київські партійні діячі дотепер не проявили жодної ініціятиви в напрямі дерусифікації України, ані вияву свобідної думки в стосунку до Москви. Навпаки, вони кидають, де тільки можуть, колоди під ноги українській інтеліґенції та молоді, що намагаються хоч трохи поправити долю української мови і культури.

Які ж перспективи мають намагання української інтеліґенції на майбутнє? Не зважаючи на спротив компартії, на її заходи далі запроваджувати русифікацію в Україні під маскою »наближення націй«, започатковане українське відродження успішно здобуватиме перемогу за перемогою, нівечучи пляни Москви, але, звичайно, тільки тоді, коли не повториться сталінська ера фізичного терору.

Треба сказати, що українські молоді письменники і мистці, що виступають сьогодні на культурну арену України, це вже покоління повністю виховане в т. зв. »інтернаціональному совєтському дусі«. Багато з них навіть і не мали змоги студіювати у вищих українських школах. Проте вони не пишуть по-московськи, а по-українськи, хоч вони не менше талановиті, як найславніші молоді сучасні московські письменники, хоч московська мова промощувала б їм шлях до більшої письменницької кар'єри, а то й популярности в стилі Євтушенка. Це показує, що національного почуття, такого, напр., як бачимо у вірші Вінграновського »Український прелюд«, не можна знищити.

Крім того, ці письменники не вискочили на поверхню як »деус екс махіна« (»бог з машини«). Вони вийшли з середовища, яке зробило їх власне такими, а не іншими, себто — українськими патріотами. Іншими словами, вони є властивими представниками українського народу, що висловлюють його прагнення і бажання.

На цьому місці ще треба додати, що подібні процеси проходять не тільки в Україні, а також і в інших національних республіках у т. зв. СССР. Всюди за останній час створилися міцні зародки культурної і політичної опозиції, що керована, переважно, представниками молодої ґенерації. Це ще один доказ, що національна проблема в СССР вічно жива та що створена московським центром русифікаційно-імперіяльна система не має жодних реальних передумов для перемоги.

Мгр Петро ҐОЙ

До проблеми впорядкування матеріялу про Степана Бандеру

Ділянка бібліографії, а особливо біобібліографії, є одною з найбільш занедбаних ділянок нашого культурного, наукового й політичного життя. У вільних народів ця ділянка стоїть краще, мабуть тому, що вони мають більші фінансові спроможності, державницьку тяглість, державне піклування і спокійніше життя.

А в нас, що вже сотні років змагаємось за своє національне й фізичне існування, ситуація зовсім інакша. Саме життя, фінансові, наукові та людські спроможності з одного боку, а з другого — постійний тиск ворогів на український організм у всіх його проявах життя, — утворили в нас особливі форми дії. Наступ ворога викликав нашу протидію друкованим словом, що була необхідна й актуальна в даний момент, хоч не завжди мала тривалу вартість. На систематичне упорядкування і збереження друкованого слова нам вже бракувало спроможности, а це, у свою чергу, спричинилось і до хибного розуміння вартости друкованого слова і унеможливило його консервацію.

Візьмім, напр., сотні видань нашої еміґрації, зокрема газет і журналів, що появлялися чи появляються. Досягнення велике, але цей факт багато тратить на своїй вартості саме тому, що дуже мало цих видань можна знайти в бібліотеках чи зареєстрованих у бібліографічних довідниках. І вже сьогодні майже неможливо користуватися тою нашою періодичною літературою, що перестала виходити. Де за нею шукати?

Отже, як бачимо, нам вистачає сил відповісти на удар ворога чи хвилево задовільнити вимоги часу, але зберегти це все для майбутнього в нас уже немає ні сил, ні розуміння справи. Тому дуже часто й корисні та цінні наші видання стають тільки хвилевими, перелетними птицями у нашому культурному балянсі. Та й сама висилка їх, напр., до бібліотек НТШ, УВАН чи інших українських культурно-наукових установ ще не є жодною запорукою їх збереження, якщо одночасно не подбати про покриття коштів, необхідних для консервації.

»Шлях Перемоги« (з 9-го та 23-го грудня 1962 р.) подав оголошення і передумови передплати на книжку *»Московські вбивці Бандери перед судом«*. Ця документальна й корисна праця, крім стенографічного запису перебігу процесу, насвітлення московсько-большевицького наступу на український визвольний рух, має подати ще й список статтей про процес, що появились на сторінках світової преси, себто — бібліографію.

Праця ця настільки важлива, особливо, коли мова про бібліографію, що дозволю собі висловити декілька своїх міркувань на цю тему.

Вже самий передрук судових документів та бібліографічний реєстр статтей, що появились у зв'язку з процесом у Карльсруе, — є великим кроком вперед до науково-бібліографічного упорядкування матеріялу про Степана Бандеру, людину, що стала символом нашої доби.

Другим кроком вперед повинен бути збірник праць Степана Бандери. До нього треба б включити всі, або хоч вибрані, статті та праці С. Бандери, впорядкувавши їх за тематикою. Особливу вартість має і кореспонденція С. Бандери, тому те, що можна вже сьогодні опублікувати, треба включити до збірника, а те, що з конспіративних причин ще не можна — упорядкувати та зберегти для використання в майбутньому. Тут же слід згадати і про особисті спомини та бібліографічні нариси С. Бандери (напр., вже дещо друкувалось у »Гомоні України«), а далі — його зізнання на політичних процесах, заяви, інтерв'ю тощо.

В другій частині Збірника слід зібрати спомини співробітників Степана Бандери і передрукувати статті та інші праці, які хронологічним порядком покажуть цілу політичну панораму тої доби та відтиск духу, що його на ній залишив С. Бандера. Остання частина наукових розвідок мала б дати силюету С. Бандери як людини, батька, політика, ідеолога, революціонера і провідника.

Завершенням опрацьованих матеріялів про С. Бандеру мала б бути бібліографія, себто — докладний реєстр праць, статтей та іншого матеріялу як його ж таки, так і про нього. Такий реєстр треба опрацювати згідно з практикою і методами західніх модерних бібліографічних центрів. Бібліографія подає стислий реєстр і необхідні бібліографічні дані, а в кращому випадку ще й місце зберігання важливіших позицій, а біобібліографія, крім бібліографії, подасть ще реєстр праць, у даному випадку С. Бандери, впорядкованих хронологічним, предметним або іншим порядком, у залежності від бажання впорядника або зібраного матеріялу.

Справу видання такого Збірника не слід відкладати, бо саме сьогодні, коли висунені С. Бандерою проблеми особливо актуальні, коли ще живуть близькі його співробітники, що можуть віднайти видання, у яких друкувався С. Бандера, можуть розшифрувати псевдоніми, під якими він друкувався, коли є ще можливість зібрати матеріял, — маємо найкращі передумови і запоруку успіху в цій праці. Завданням Центральних Установ Визвольного Фронту або, може, одної, уповноваженої для цієї справи установи (напр., Музей Визвольної Боротьби ім. С. Бандери в Англії), було б уже тепер зібрати всі потрібні оригінали, впорядкувати їх, архівним способом забезпечити від знищення, а фотографічним або іншим — помножити і примістити в кількох інститутських бібліотеках та приватних збірках. Кошти фоторепродукції відносно невисокі (напр., 200 стор. мікрофільму коштує до 3-ох долярів), а тривалість мікрофільмів довга — 100 або й більше років.

Дуже важливе є зібрати матеріяли про С. Бандеру не тільки на чужій, а перш за все на українській мові. Дуже часто сама бібліографічна довідка до чужомовного матеріялу вповні вистачає, щоб з її допомогою віднайти оригінал у різних центральних бібліотеках даної країни.

Знаючи з досвіду незавидну долю українського друкованого слова, автор цих рядків збирає бібліографію матеріялів, що появились у зв'язку з вбивством Степана Бандери. Крім бібліографічних довідок, має вже понад 1300 аркушів (формату 8-ки) впорядкованого матеріялу українською та

чужоземними мовами, що стосується до вбивства Бандери і процесу в Карльсруе (статті та інший матеріял вирізані й наліплені на сторінках, у тому — 890 стор. зфотографовано).

В такому пляні оголошене у »Ш.П.« видання »Московські вбивці Бандери перед судом« — є першою бібліографічною спробою великого значення. Цьому виданню треба присвятити якнайбільше уваги, зібрати якнайбільше матеріялу, використовуючи для цього й чужоземну бібліографічну періодичну літературу.

Джерела під гаслом »Бандера« знаходимо в таких інтернаціональних бібліографічних виданнях: 1) "International Index; A Guide to Periodical Literature in the Social Sciences and Humanities" (англійською мовою, видає Вільсон Ко., Нью-Йорк, квартальник, індексує біля 175 періодиків); 2) "Bibliographie der fremdsprachigen Zeitschriftliteratur" (німецькою мовою, видає Ф. Дітріх, Оснабрюк, квартальник, індексує понад 1400 періодиків).

Крім цього знаходимо джерела про С. Бандеру в таких чужоземних бібліографічних виданнях:

1) "The American Bibliography of Russian and East European Studies", видає Індіяна Університет (Блюмінгтон, США), річник, реєструє книжки і статті, надруковані у США або написані американськими жителями.

2) "Public Affairs Information Service. Bulletin (PAIS)", виходить у Нью-Йорку, тижневик, реєструє книжки і статті.

3) "Reader's Guide to Periodical Literature", видає Вільсон Ко., Нью-Йорк, тижневик, індексує біля 118 назв.

4) "Bibliographie der Deutschen Zeitschriftenliteratur; mit Einschluss von Sammelwerken", видає Ф. Дітріх, Оснабрюк, місячник (німецькою мовою).

5) "New York Times Index". Індекси до газети »Нью-Йорк Таймс« появляються окремо. З них бачимо, що ця газета писала про С. Бандеру 5 разів.

6) "Facts on File; Weekly Word News Digest", тижневик, виходить у Нью-Йорку.

Крім вищеподаних чужоземних періодичних бібліографічних видань, треба шукати джерел про С. Бандеру і в подібних виданнях інших країн, наприклад:

"Canadian Index", місячник, видає Канадська Бібліотечна Асоціяція.

"Collection de indices publicaciones periodicas", виходить в Еспанії.

"Dansk Tidsskrift Index", місячне видання Бібліотеки в Копенгаґені.

"Nijhoff's Index of de nederlandsche periodicken von algemennen inhound", виходить у Копенгаґені.

"Norsk Tidsskrift index", виходить в Ослю.

"Subject Index to Periodical", видання Брітанської Бібліотечної Асоціяції (Лондон).

"Avis-Kronic-Index", місячник, виходить у Данії.

У Великій Брітанії "Illustrated London News" з 9-го грудня 1961 року (стор. 239) був помістив статтю п. з. »Приглушений голос з України« у постійній рубриці »Вікно у світ«, яка призначена для однієї з найважливіших подій тижня. Написав її професор історії війни Сирил Фолз, що принагідно побачив у лондонському Гайд Парку українську маніфестацію з

приводу вбивства Бандери. Автор згадує коротко визвольні змагання України, переговори в Бересті, процес Петлюри в Парижі, окупацію України, а потім переповідає зізнання Сташинського, вбивці Бандери. При цьому зазначає, що за вбивство Бандери Сташинський нагороджений найвищими керівниками СССР.

В англійському тижневику »Спектейтор« (з 26 жовтня 1962 р.) його боннський кореспондент Сара Ґейнгем, у статті під заголовком »Злочин і кара«, намагається з правного боку розглянути акт оскарження і вирок у Карльсруе. Зараз же на вступі авторка визначує національну приналежність убивці Сташинського, але якої національности були вбиті Степан Бандера і Лев Ребет вона й не подала. Авторка не погоджується з актом оскарження, який каже, що головними убивцями були керівники СССР, а у висліді — і з лагідністю вироку. В її статті все перемішане: і християнські засади і німецьке право, а вкінці, не втерпівши, вона виявляє і єхидне здивування з приводу лагідности вироку німецького суду: »Що більше, пише вона, — злочином, за який Сташинський став перед судом, було знищення людей, які очолювали організацію, що знаходилася під явним захистом німецької влади і була багато років пов'язана з німецькою справою«.

Досить обширну статтю про вбивство С. Бандери подав журнал »Ляйф« (з вересня 1962 р.), під з. »Убивця роззброєний коханням«. Написав її Джон Л. Стіл. Нашим читачам вона відома з передруків і коментарів української преси. Має вона сенсаційну закраску і, що особливо впадає в очі, багато тенденційних перекручень у характеристиці С. Бандери. Скільки наклепів є тільки в кількох реченнях: і »хитрий лис«, і »большевицька тактика«, і »бункер«, і »містрис«, і скільки інших фантастичних видумок. У журналі зазначено, що автор користувався архівом »Прологу«... Ось де джерело »надхнення« чужинців для характеристики українських провідних людей.

Ще в 1960 році в журналі "The American Mercury" (ч. 2, з лютого) була появилась добра й об'єктивна стаття Пата Волша п. з. "To the Memory of Stepan Bandera; Comrade "K's" Worst Enemy is Dead". Щоправда, автор не користувався »архівом« українського »Прологу«, отже може бути заперечення щодо її об'єктивности з боку цього середовища.

Автор цієї статті зазначає, що американська і канадська преса мало присвятила уваги загадковій смерті леґендарного українського антикомуністичного провідника. Але — каже він. — у його улюбленій батьківщині за залізною заслоною український народ, разом із мільйонами його синів і дочок на вигнанні, у жалобі. Всі антикомуністи схиляють свої голови в горю і глибоко обурені вбивством Бандери. Далі автор передає коротку історію визвольної боротьби ОУН і УПА та з'ясовує ролю С. Бандери. А закінчує так: »Одного дня, визволений і вдячний народ ушанує пам'ять Бандери в Києві«.

Матеріялів про С. Бандеру є багато, але занотовано їх у бібліографічних показниках мало. В деяких виданнях вражає своєрідна суб'єктивність у користуванні такими джерелами і матеріялами, які насвітлюють український визвольний рух неґативно.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

УВАГИ ДО СТАТТІ ПРОФ. Д-РА І. МАРЧЕНКА

У »Визвольному Шляху« з лютого ц. р. надрукована стаття проф. д-ра І. Марченка: »Переможний дух української нації«. Прочитавши її, дозволю собі зробити такі зауваження:

Говорячи про історичну долю різних націй, автор статті вживає трьох слів на означення того самого поняття: нація, народність і народ. З того, як автор вживає ті слова, раз виходить, що між ними є різниця в значенні, другий раз виходить, що ніякої різниці немає: Наприклад:

»Є нації і народності...«, пише автор. Отже з цього вислову виходить, що це не те саме. Але в наступнім реченні читаємо про появу »народности гунів, що... цілком зникли, як нація«. Отже, ті самі гуни появляються як народність, а зникають як нація.

Далі, про татар сказано, що вони мали державно-національні центри. Отже, були нацією. Але по втраті тих центрів, »як нація, вони вже майже зникли«, — пише автор. »Є і тепер люди, яких називають татарами, але вони не творять окремого національного цілого«, — закінчує про татар автор. Але ж читач бачить тут якусь недоговореність і двозначність: чи тепер татари є нацією чи ні, чи вони просто »люди«, як каже автор, тобто вже навіть не народність і не народ? Можна витлумачити, як кому хочеться. Можна вивести зі слів автора, що бездержавний народ не є нацією, лише народністю, чи просто люди, але можна довести, що цього автор ніде не сказав.

Хозарів, печенігів, половців автор назвав »потужними народами«, але в тім же реченні пише, що »тепер ці народності зникли цілковито«. Виходило б з того, що між народами і народностями різниці немає, бож тих самих людей названо раз народом, а другий раз народністю. Але можна довести, що різниця є, бож як були потужними, то були народами, а як зникали, то були народностями.

Але чому тоді гуни були »потужною народністю«, а не народом, і зникли, як нація; виходить, що були колись і нацією, хоч не сказано, коли саме.

З того всього тяжко зрозуміти, для чого авторові потрібне це заплутане маневрування поняттями без ясної їх дефініції.

Друга увага буде зовсім іншого порядку. На протязі перших п'ять сторінок автор поважним тоном виголошує істини, які відомі всім ще зі шкільної лавки з дитячих літ. Це дратує і ображає читача, поставленого в становище лікнепівця, якого автор узявся просвіщати порядком культурно-просвітньої роботи серед темних мас. Цю народницьку традицію давно пора закинути, бо тих темних мас давно немає не лише на Заході, а й у Східній Европі, де вже протягом двох ґенерацій існує обов'язкове навчання в школах. В европейських журналах автори обговорюють різні питання разом з читачами, як рівні з рівними по своїй освіті, бо всі вони

покінчили однакові школи, а хто ще не скінчив, то ще не справа журналів його просвіщати, бо для того існують школи.

На дальших п'ятьох сторінках, скінчивши історичні виклади, автор починає висловлювати свої власні погляди, як на історичну минувшину української нації, так і дає оцінку різним явищам у її сучасному становищі. Деякі з тих поглядів і оцінок є такими, що з ними можна погодитись або й не погодитись, і їх не можна виголошувати тоном напучування вроді такого: »Це всі мусимо усвідомлювати собі...« (стор. 132). Поперше, якщо читач уважає той погляд правильним, то його не треба змушувати, він сам його приймає; подруге, якщо читач уважає авторів погляд за неправильний, то у вільному світі немає сили для примусового усвідомлення, бо тут свобода думки і свобода слова є загально прийнятим законом.

Я, наприклад, уважаю неправильною і навіть шкідливою ту думку автора, яку, він каже, ми мусимо усвідомити собі. Автор каже, що колонізаційна експансія української нації на власній території це була »холодна війна«, в якій »український нарід здобув незвичайно велику перемогу, яка — своїми наслідками — є рівнозначною з величезною перемогою на полі бою«. Заселення Слобожанщини й Кубані не було ніякою »холодною війною«, бо московський уряд не забороняв заселяти порожні степи, що лежали облогом після татарської навали, навпаки, був зацікавлений у тому, щоб вони були заселені, бо з порожньої землі не мав ніякої користи, а наших козаків сам послав на Кубань, бо вони йому потрібні там були не тільки для заселення порожніх степів і опанування Чорного моря, а й як збройна сила для дальшої аґресії на Кавказ.

Але ж і Слобожанщина і Кубань — це здавна, ще від княжих часів, таки й були нашими, а не московськими землями, так що це ніяка перемога, бо ми тут не воювали і не перемагали, а тільки мирно заселяли свої власні землі, бо в Московщині не вистачало людей, щоб заселити свої ще більші простори, ніж наші.

Шкідливість думки автора в тому, що вона суґерує непотрібність збройної боротьби, бо без війни, мовляв, ми здобули аж яку велику територію, а ось, мовляв, за Хмельницького й Мазепи Україна мала дуже малу територію, дарма що вони воювали, а населення Україна мала всього один мільйон, а ось тепер Україна має 40 мільйонів чи й більше.

Поперше, і за Хмельницького й за Мазепи, як і за княжих часів, і тепер, Україна мала і має все ту саму територію, ні більшу ні меншу, а що ця територія в різні часи могла в частині чи й у цілості бути під окупацією чужинця, то це не значить, що вона перестала бути Україною, щоб автор міг називати Україною лише ту її частину, яку вдалось українцям визволити від чужинців за Хмельницького й Мазепи.

Подруге, не один, а щонайменше сім мільйонів населення мала Україна за часів Хмельницького й Мазепи, бо навіть у самій Гетьманщині, що складалась тільки з Полтавщини й Чернігівщини було більше, ніж один мільйон.

Потретє, не треба порівнювати 40 міл. з цілої України XX-го віку з 1-м міл. сьомої частини України XVII-го віку з метою — створити враження мізерности України козацьких часів супроти величі сучасної України.

»При тому український нарід здобув собі широкий доступ до моря«, — пише автор, тобто здобув таке досягнення безкровно під московською окупацією. А без цієї окупації Україна, виходить, не здобула б Чорного моря, ба, де там, Україна простягалася б тільки до Полтави на сході, до Кременчука, Умані, Кам'янця на півдні, а українців чомусь то було б тільки 3-5 мільйонів, а не понад 40, як є тепер. Автор не каже, що це завдяки московській окупації український нарід здобув Чорне море собі (не Москві), ні, він каже, що це завдяки »внутрішній великій потужності української нації«, яку-то потужність і »переможний дух« вона виявила саме »в час московського панування, в боротьбі за збереження своєї національної самобутности, в безкровній »холодній війні«. Незрозуміло тільки, чому цей потужний дух української нації дає такі величезні перемоги тільки під московським пануванням, а без того панування чомусь українська територія була б дуже маленька і населення було б тільки 3-5 мільйонів.

З таким поглядом автора не погоджуюсь. На мою думку, без московського панування Україна мала б ту саму територію, що й сьогодні має, а населення мала б 65-70 мільйонів.

Це таке моє зауваження до історичних поглядів автора. Тепер ще кілька зауважень до деяких авторових оцінок явищ, що відбулися чи відбуваються в сучасній Україні. Автор каже таке (стор. 134):

»Ми можемо твердити, що після того періоду визвольних змагань національно-державні позиції українського народу стали кращими, ніж були перед тим, себто — перед 1917 роком«.

На мою думку, наші національно-державні позиції перед 1917 роком були далеко кращими, ніж сьогодні, бо ми мали матеріяльну базу для ведення боротьби, ми мали приватну власність, власні харчі та власний транспорт — коні й вози, лишалось тільки дістати в руки зброю і можна було вести боротьбу цілими роками. І якби не було »жовтневої революції« 1917 року, то ми б досі мали 65-70 міл. населення з приватною власністю і з такою промисловістю, що могла б мірятись із німецькою своєю потужністю.

На доказ свого твердження автор бере те, що тепер українська мова »вживається при урядовому листуванні й при відправленні Богослужень і тою мовою видано багато книжок з усіх наукових галузів« (стор. 135).

Припустімо, що це справді так там є з українською мовою, як це пише автор, тоді я однак не повірю, що московська брехня, якщо її написати українською мовою, принесе нам якусь користь. По-моєму краще нехай би московська отрута ширилась московською мовою, бо, принаймні, хоч діти її б не розуміли, а дорослі сприймали б як чужу, а українською мовою московську отруту і діти зрозуміють і дорослі можуть сприйняти, як свою рідну.

Але насправді не так воно є там з українською мовою, ніхто там Богослужень не відправляє не то що українською, а й ніякою мовою, бо й церкви давно поруйновані.

Другий аргумент автора: »Крім національної Української Греко-Католицької Церкви (Укр. Кат. Церква), відродилась і національна Українська

Православна Церква (УАПЦ), що має своє духовенство й Ієрархічний Провід«.

Виходить, що обидві наші церкви там відродились і працюють. А я знаю навпаки якраз, що обидві наші церкви там знищені дощенту й сліду по них не лишилось.

Автор уважає позитивним фактом те, що тепер усі українські землі соборно поєднані. А я вважаю, що таки було б краще для добра України і для цілої еміґрації української, якби хоч якась частина України залишилась у вільному світі, тоді ми мали б якийсь пляцдарм для визволення й решти України з московської неволі.

А. КИРПИЧ

З видань у поневоленій Україні

(Короткий огляд)

Буряк, Борис: »СЛУЖІННЯ НАРОДОВІ«, літературно-критичні статті. Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1960; сторін 515, тираж — 3.500 прим.

Книжка Б. Буряка присвячена комунофільській літературі на ЗУЗ між двома світовими війнами. Йде тут про так звану пролетарську групу »Горно«, що гуртувалась біля журналу »Вікна«, а також співпрацювала у »Сельробі«, »Силі«, »Праці« та інших того роду рептильках. До цієї групи входили: В. Бобинський, С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк, К. Пелехатий, М. Ірчан та інші.

Автор намагається показати цю групу в ролі »авангарду« прогресивної літератури на західньоукраїнських землях. Натомість нападає на правдиву українську літературу, зокрема націоналістичну. Про »вісниківців« він пише так: »Це той Донцов, що закликав »рятувати« українську інтеліґенцію від »фатального« впливу російської культури! Сюди ж треба додати чи не найбільш реакційну і аґресивну групу Є. Маланюка »Танк«...« (стор. 14).

Буряк, за Галаном, нападає і на радянофільські видання, фінансовані большевиками (»Нові шляхи«, 1929-32, »Критика«, 1933, та альманах »Поцейбіч«), мабуть із чисто конкуренційних мотивів. У »Нових Шляхах«, каже він, друкувалося багато »ліберальів«, таких як І. Федорців, Міша Рудницький та інші. Натомість »Вікна«, поза В. Бобинським і М. Ірчаном, гуртували самих графоманів. Причиною злости Галана на »Нові шляхи« було й те, що в 1931 році цей журнал видав книжку І. Крушельницького »Джерела творчости Ярослава Галана«, в якій Крушельницький заперечив літературний талант Галана, назвавши його звичайним імітатором, що запозичив тематику для своєї п'єси в чужого автора.

На нашу думку, заголовок поданої вгорі книжки повинен звучати інакше, а саме: »Служіння московському лаптеві«.

Досвітній, Олесь: »ГЮЛЛЕ«, повість, новели. Радянський письменник, Київ, 1961; стор. 260, тираж — 1.750 прим.

Повість Олеся Досвітнього »Гюлле« появилась уперше 1927 року, а тепер вийшла другим виданням. В основі повісти є пригоди молодого юнака, що — втікаючи від переслідування московської царської поліції — знайшов собі пристановище на плянтації таджикського багатія Ахмета. Тут закохується в його сестру Гюлле. Крім цієї повісти, у збірці є ще дев'ять коротких оповідань.

Передмову до книжки написав Олег Килимник, що аналізує творчість автора. Він каже, що перехід О. Досвітнього з »Гарту« до »Вапліте« негативно позначився на його окремих творах. »Кинутий войовничим — пише він, — націоналістом Хвильовим льозунґ »учитися в Европи« знаходив не лише своїх прихильників, а й мимовільних популяризаторів, які прагнули вчитися на кращих зразках вітчизняної і світової літератури« (стор. 8).

І ось, на думку Килимника. Досвітній був несвідомий. »не розібрався в антирадянській суті хвильовистського льозунґа »европеїзуватися«, яка зводилась до того, щоб передовому мистецтву революційної Росії, ідеям ленінізму протиставити мистецтво Европи і Америки, його реакційну антинародну суть«.

Килимник подає, що О. Досвітній помер у Харкові в квітні 1934 року, що є брехнею, бож відомо, що Досвітнього вивезено на заслання, де він і помер.

*

Кузякіна, Наталя: »ДРАМАТУРГ МИКОЛА КУЛІШ«, літературно-критичний нарис. Радянський письменник. Київ. 1962; стор. 201, тираж — 1.750 прим.

Це перша праця про визначного українського драматурга Миколу Куліша, якщо не рахувати декількох коротких журнальних статтей, що появилися від 1957 р. до останнього часу.

Ще з хвилиною заарештування і заслання Миколи Куліша, в підсовєтській пресі ніхто не відважився назвати його ім'я, щойно під час т. зв. відлиги і »реабілітації« почали появлятись про нього згадки, як і про інших знищених письменників.

Наталя Кузякіна намагається змалювати Куліша як послідовного »большевика«, хоч він мав і деякі »ухили«. Підкреслює, що Куліш почав писати по-російськи, »... виростав, формувався на творах Л. Толстого. А. Чехова, людяний і правдивий світ російського мистецтва був йому близький і рідний« (стор. 93). Авторка подає в московському оригіналі з журналу »Наша школа« виїмки з писань М. Куліша та його листування до О. Корнєєвої-Маслової. Кузякіна каже, що »прояви націоналістичного мислення не були органічною рисою М. Куліша — людини і художника«. Хвильовий і Курбас звели автора на манівці. »Вони поглибили його душевне сум'яття, підігріваючи його опозиційні настрої і скеровуючи шукання позитивного на явно помилковий шлях« (стор. 93).

Зі слів авторки виходить, що Куліш розчарувався комунізмом і тому легко підпав під вплив Хвильового.

Кузякіна робить критичну аналізу творів Куліша, але найбільш негативно розцінює дві його п'єси: »Народній Малахій« і »Мина Мазайло«. На її думку, в цих п'єсах автор показав свою »націоналістичну упередженість тих років«.

Не забула Кузякіна згадати і »буржуазних націоналістів«, що 1955 року в Нью-Йорку видали збірку п'єс Миколи Куліша (»Народній Малахій«, »Мина Мазайло« і »Патетична соната«). Пояснює вона це тим, що »буржуазні націоналісти« хочуть використати творчість Куліша, »вхопившись за його помилки, ілюзії, упередження...« Вони, мовляв, фальшиво »намагаються представити його ворогом соціялізму, Радянської влади і комуністичної партії« (стор. 185).

Ось що озлоблює московських поплентачів. У Нью-Йорку видано п'єси Куліша, а в Києві — ні! Чому? Тому, що »тьотя Мотя з Курська« сказала — »нет!«

І ще одна деталь. Кузякіна подає, що *М. Куліш помер 1937 року.* Ми заглянули в »Українську радянську енциклопедію« (т. 7), де на стор. 477 подано, що Куліш помер *1942 року!* Ні дня, ні місяця — не подано. Кому ж вірити? Мабуть, обидві дати фальшиві.

*

Рибалка, І. К.: »РОЗГРОМ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ДИРЕКТОРІЇ НА УКРАЇНІ«. Видавництво Харківського університету, Харків, 1962; стор. 185, тираж — 3000.

Книжка займається фальшуванням історії українських визвольних змагань 1917-1920 років, зокрема з часів влади Директорії УНРеспубліки. Наскільки історичні факти і події в цій книжці жахливо поперекручувані й зфальшовані, немає змоги в короткій нотатці спростовувати їх і викривати московських фальсифікаторів.

Мета цієї писанини Рибалки з'ясована в передмові ось так: »Дослідження і правильне висвітлення цих питань тим більше потрібне, що за кордоном — у США, Англії, Франції, Західній Німеччині та інших капіталістичних країнах — реакційні буржуазні історики й українські буржуазні націоналісти безсоромно фальсифікують справжню суть громадянської війни на Україні...« (стор. 3). І далі: »Видається чимало книг і статтей, присвячених різним епохам в історії України. Лише за останні роки опубліковано ряд робіт реакційних буржуазних істориків і українських буржуазно-націоналістичних писак«.

Як бачимо, наукова, політична й публіцистична праця української еміґрації дуже тривожить Москву і її експозитуру в Україні.

*

Пільгук, І. І.: »Т. Г. ШЕВЧЕНКО — ПОБОРНИК ДРУЖБИ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ«. Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1961; стор. 65, тираж — 12.000.

Вже самий заголовок Пільгука показує, що це звичайна агітка для фальшування творчости та ідей великого сина України — Тараса Шевченка, і то з метою прославлювання »старшого брата«. Автор намагається за всяку ціну »доказати«, що Шевченко »любив« москалів і був під впливом московських письменників.

З цієї брошури-агітки довідуємось, що... »Шевченко був ідейним побратимом Бєлінського, Герцена, Доб-

ролюбова, Чернишевського, Некрасова...« (стор. 9).

Але ми знаємо, що один з тих »ідейних побратимів« Шевченка, Бєлінський, у той час, як Шевченко карався на засланні писав таке:

»Я не читав тих пасквілів (Шевченка), і ніхто з моїх знайомих їх не читав (що, між іншим, доводить, що вони ніскільки не злі, а просто нікчемні), але я певний, що пасквіль на адресу імператриці мусить бути гидотним... Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його: був би я суддею, зробив би те саме...«

Подаючи цю цитату з Бєлінського, не хто інший, а саме А. А. Хвиля пише: »Бєлінський у той час відбивав великодержавницькі, націоналістичні позиції у питаннях розвитку літератури пригнічених царизмом національностей. Бєлінський виступав проти української мови, проти того, що українська мова, українська література, мають можливості для свого розвитку«*.

У Пільгука навпаки, Бєлінський — »ідейний побратим« Шевченка...

Не забув Пільгук накинутися і на буржуазних націоналістів, згадуючи при тому й проф. К. Меннінґа:

«Ідеологи сучасного імперіялізму, зокрема американський історик К. Меннінг, всіляко намагаються зобразити Шевченка противником дружби між українським і російським народами... Облудно протиставивши революційних демократів у вигляді великодержавних шовіністів і перетворивши Шевченка в націоналіста, противника всього російського...« (стор. 64).

Якби Шевченко був живий і прочитав цю брошуру-аґітку Пільгука, відвернувся б з огидою і сказав би: »Грязь Москви...«

Микола КРАВЧУК

*) Вступна стаття А. А. Хвилі до книжки: »Поезії Т. Г. Шевченка«. Література і Мистецтво, Харків, 1934.

БІБЛІОГРАФІЯ

Д. Донцов: НЕЗРИМІ СКРИЖАЛІ КОБЗАРЯ (Містика Лицарства Запорозького«). Накладом Видавництва »Гомін України«, Торонто, 1961. Обгортка роботи п. *Ґеркен-Русової.* Стор. 230.

Володимир Кубійович: НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СВІТЛІ СОВЄТСЬКИХ ПЕРЕПИСІВ із 17. 12. 1926 і 15. 1. 1959. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті *З. Кузелі.* Записки НТШ, т. CLXIX. Париж, 1962, стор. 16.

Д-р Д. Бучинський: ХРИСТИЯНСЬКО-ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА Т. Ґ. ШЕВЧЕНКА. Обкладинка роботи *проф. Р. Лісовського.* Накладом Союзу Українців у Великій Брітанії, Мадрід-Лондон, 1962; стор. 256.

Іван Хміль: ІДУ З КОБЗОЮ, поезії. Обкладинка роботи *Марії Гарасовської-Дачишин.* Накладом Автора, Чікаґо (США), 1962; стор. 244.

Богдан Рубчак: ДІВЧИНІ БЕЗ КРАЇНИ, третя збірка поезій. Обкладинка роботи *Оксани Теодорович.* В-во Нью-Йоркської Групи, Нью-Йорк—Чікаґо, 1963; стор. 48.

Іван Маніло: ГРІМ ЗА ЗОРЕЮ, лірика, гумор, сатира. Видавництво »Волосожар«. Нью-Йорк—Вайнланд, 1963; стор. 64.

ХРОНІКА

З українського життя у діяспорі

* *Конференція АП АБН у Нью-Йорку.* 9-го лютого ц. р. організація »Американські Приятелі Антибольшевицького Блъоку Народів« (АП АБН) влаштувала в Нью-Йорку політичну конференцію, на якій основним питанням було визволення поневолених Москвою народів і справа московського імперіялізму. В Конференції брали участь визначні політичні діячі, між ними, амбасадор Вільного Китаю у США *д-р Тінґфу Чіянґ*, китайський амбасадор при ОН *Лію Чієг*, амбасадор Південної Кореї при ОН *Су Янґ Лі*, голова ЦК АБН *Ярослав Стецько*, американський діяч, кол. конґресмен, *Чарлз Керстен*, колишній дорадник Білого Дому *д-р Едвард О'Коннор*, президент Ради АП АБН *д-р Ґабор де Бешені* та інші. Конференцію відкрив голова АП АБН ред. *Ігнат Білинський*. Після цієї успішної Конференції, голова ЦК АБН *Ярослав Стецько* впродовж кількох тижнів відбув цілий ряд зустрічів і розмов з визначними американськими та іншими чужоземними політиками й діячами.

* *XII-й З'їзд ООЧСУ*. 2-го і 3-го березня ц. р. в Нью-Йорку, в домі Організацій Українського Визвольного Фронту, відбувся XII-ий З'їзд Організації Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ).

Нову Управу ООЧСУ обрано в такому складі: *мґр Євген Лозинський* — голова, *ред. Ігнат Білинський* — 1-ий заступник, *Теодор Качалуба* — 2-ий заступник (рівночасно організаційний референт), члени Управи — *Іван Винник, д-р Степан Галамай, д-р Петро Мірчук, проф. Микола Чировський, д-р Богдан Романенчук, ред. Вячеслав Давиденко, мґр Іван Базарко, мґр Константин Савчук, д-р В. Нестерчук*. До складу Контрольної Комісії ввійшли: *Богдан Казанівський, д-р Іван Подриґуля, Микола Зацухний, Богдан Мороз, Микола Гакущак*. До Товариського Суду обрані: *мґр Михайло Дужий, скульптор Михайло Черешньовський, проф. Павло Савчук, д-р Ол. Соколишин, інж. Анатоль Гончарів*.

Звіти уступаючої Управи показали, що Організація Оборони Чотирьох Свобід України постійно зростає, збільшується кількість членів і відділів та поширюється її діяльність. У мистецькій частині З'їзду брали участь: *Іванна Кононів, Валя Калин, Микола Понеділок, Іван Керницький і проф. Базалі*.

* *Україніка Королівської Бібліотеки в Брюсселі (Бельгія)*. Брюссельська Бібліотека ім. короля Альберта I-го має гарну збірку україніки. Всіх українських видань є тут біля 1000, з того 300 видань охоплені систематичним каталогом під гаслом »Україніка«, інші — розкинені під іншими гаслами.

* *Чергова виставка малярства і скульптури в Торонті (Канада)*. Торонтський Відділ Української Спілки Образотворчих Мистців Канади влаштував (у днях 2-9 березня ц. р.) в залі Інтернаціонального Інституту чергову виставку малярства і скульптури.

На виставці були твори таких мистців: *Дарії Залуцької, Дарії*

Кравців-Ємець, Артема Кирилюка, Василя Курилика, Ніни Мудрик-Мриц, Галини Новаківської, Христини Навроцької-Кудрик, Ліди Палій, Петра Сидоренка, Анатолія Струвера, Юліяна Тарновича, Омеляна Теліжина, Ірени Шумської-Мороз.

* *Почесна грамота УВАН для Віри Річ.* Українська Вільна Академія Наук у Канаді відзначила почесною грамотою панну *Віру Річ*, англійку з Лондону, за її переклади творів Т. Шевченка на англійську мову. Другою почесною грамотою УВАН відзначено проф. О. Грановського з Мінессоти (США).

* *Нове видання НТШ: »Географічні мапи України«.* В Бібліотеці Українознавства, що її видає Наукове Товариство ім. Шевченка (США), вийшла з друку праця *д-ра Петра Оришкевича* »Географічні мапи України«. Це добрий посібник для молоді Рідних Шкіл і Курсів Українознавства.

* *Опера »Захар Беркут«.* Два українські мистці в Сан-Франсіско написали нову українську оперу »Захар Беркут« за однойменною повістю Івана Франка. Лібретто до опери написав *проф. Василь Чайківський*, а музику — молодий композитор *Іван Вовк*. Над згаданою оперою обидва автори працювали впродовж чотирьох років.

* *XIV-ий Крайовий З'їзд СУМ у Великій Британії.* В днях 26-27 січня ц. р. в Аштоні відбувся Крайовий З'їзд Спілки Української Молоді у Великій Британії. На З'їзді зроблено підсумки праці впродовж звітного часу та обговорено багато проблем і планів щодо майбутньої діяльности СУМ-у на британському терені. Однією з найважливіших постанов З'їзду було схвалення пляну купити Сумівську оселю, що повинно статися у найближчому часі. Головою новообраної Крайової Управи СУМ-у є далі п. *Я. Деременда.*

* *Вшанування пам'яти великого актора і режисера.* 10-го лютого ц. р. у Філядельфії (США) заходами Літературно-Мистецького Клюбу влаштовано вечір, присвячений великому українському акторові й режисерові Володимирові Блавацькому, що помер десять років тому. Про життя і творчість Вол. Блавацького прочитав доповідь *д-р Григорій Лужницький.* Ансамбль акторів (*Євдокія Дичко-Блавацька, Віра Левицька, Марія Степова, Марія Сухар, Оксана Рудакевич, Людмила Сердюк, Ліза Шашаровська-Чепіль, Яр Піно-Рудакевич, Євген Левицький, Вол. Карпяк, Вол. Мельник, В. Паздрій, Вас. Сердюк і Вол. Шашаровський*), у фортепіяновому супроводі *Галини Савчак*, виконав рецитаційний пролог пера *Остапа Тарнавського й Ілярiона Чолгана* (монтаж *Вол. Шашаровського*). Крім того поставлено шість уривків із п'єс, що їх ставив пок. В. Блавацький. Коментатором програми був *Олег Лисяк.*

* *Збірка Україніки Євгена Деслава.* Євген Деслав, що живе в Ніцці (Франція), має велику й дуже цінну »Збірку Україніки«, в тому й бібліотеку князя Михайла Кочубея. Князь Михайло Кочубей, що збудував у Ніцці наприкінці 19-го століття палац, подібний до батуринського палацу Розумовських, заснував за кордоном одну з найкращих українських бібліотек. Його дядько був міністром внутрішніх справ царської Росії і велика частина книжок бібліотеки походить з відділу »недо-

зволених« книжок, себто з цензурного архіву міністерства. Вартість цих книжок і матеріялів для української культури дуже велика, особливо для студій у галузі українознавства. Щоб встановити контакт між »Збіркою Україніки« Є. Деслава і українською еміграцією в усьому світі, в українських культурних осередках Канади, США, Південної Америки і Австралії започатковано організацію Товариства Прихильників Світової Збірки Україніки.

У »Збірці Україніки« Є. Деслава знаходяться і нові матеріяли про Т. Г. Шевченка. Це лист українською мовою Г. Квітки до Шевченка, лист М. Костомарова до Д. Мордовця про останні дні Шевченка, стаття, яка показує, як російський критик Бєлінський відмовився стати на захист засланого Шевченка, називаючи його »автором пасквілів« і »ворогом усякого успіху« (?), студія А. Пипіна про творчість Шевченка, відбитка п. з. »Пам'яті Т. Г. Шевченка« О. Єфименко, видання Петербурзького Т-ва ім. Т. Г. Шевченка з 1905 року, листування Т. Г. Шевченка з О. М. Бодянським.

Найбільш цінною книжкою, яку мав князь Кочубей і яка, може, є одиноким збереженим примірником, а тепер знаходиться у Збірці Є. Деслава, є Збірник універсалів, грамот і листів із 17-го сторіччя, що був виданий »в ограниченом количестве« Іваном Забілинчим у Москві 1848 року п. з. »Малороссійская переписка, хранящаяся в Московской оружейной Палате«.

Серед праць А. Пипіна, що їх має Є. Деслав, є дуже цікава студія, присвячена Єроніму Анониму, авторові оповідань з лемківського життя. Єронім Аноним (справжнє ім'я — Володимир Хиляк) народився на Лемківщині 1843 року й був грекокатолицьким священиком в с. Бортному.

Відійшли у Вічність:

Д-р Михайло Зеров (*Михайло Орест*). 12-го березня ц. р. в Авґсбурзі (Німеччина) помер визначний український поет і літературознавець *Михайло Костьович Зеров* (Михайло Орест), брат Миколи Зерова.

Покійний народився 1901-го року в Зінькові на Полтавщині. Переслідуваний московськими большевиками (брата його, Миколу Зерова, вони знищили), Покійний не міг виявити своєї творчої індивідуальности на рідних землях. Щойно на еміґрації, він виявив себе як визначний літературознавець, тонкий критик, високої кляси поет і незвичайний перекладач. Його творча спадщина складається з таких збірок: »Луни літ« (Краків-Львів, 1944), »Душа і Доля« (Авґсбурґ, 1946), »Держава слова« (Філядельфія, 1952), »Гість і господа« (Філядельфія, 1952), »Антологія французької поезії« (Мюнхен, 1954), »Антологія німецької поезії« (Мюнхен. 1954), »Сім німецьких новель« (Мюнхен, 1952).

Покійний, з допомогою приятелів, заснував Інститут Літератури, завданням якого було перевидати спадщину Миколи Зерова. Вдалося видати лише книгу »Нове українське письменство« Миколи Зерова, збірку перекладів і деякі сонети.

Поховано д-ра Михайла Зерова на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Несподівана смерть цієї шляхетної, високообрадованої і незвичайно працьовитої людини — це велика втрата для українського народу і його культури. Наш журнал в особі сл. п. Михайла Зерова втратив щирого приятеля і прихильника.

Антін Чернецький. 15-го лютого ц. р. в Цюріху (Швайцарія) помер на 76 році життя колишній державний секретар ЗУНР, один з передових членів Укр. Соціялістичної Демократичної Партії, активний громадський діяч — Антін Чернецький.

*

Виправлення друкарської помилки:

В попередньому числі »Виз. Шляху« в »Хроніку«, на стор. 239 (»Успіхи українських талантів«), попав чужий рядок. Подана тут вістка має звучати так:

* *Роман Рудницький,* молодий український піяніст, у своїх концертових турне по Америці має великі успіхи. Кілька американських міст (Філядельфія. Дітройт та інші) вручили йому золоті ключі.

ПОЖЕРТВИ З НАГОДИ 15-ТИРІЧЧЯ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« І КУПНА ДОМУ УВС

Велика Брітанія

Листа ч. 1001. Жертвували: І. Дем'янчук — *5 фунтів;* по 2 ф. — П. Рафалюк. В. Масник; по 1 ф. — Е. Ягніцак, І. В.; по 10 ш. — А. Щур, Г. Пріпдин.

Листа ч. 1002. Жертвували: Г. Бацик — 1 ф. 10 ш.; по 1 ф. — М. Зубрицький. І. Кебус, Т. І. Кудлик, В. Григорчук.

Листа ч. 1003. Жертвували: по 1 фун. — Ф. Кузишин, М. Андріїв, В. Волощук, М. Шкромида; В. Д. — 10 ш.

Листа ч. 1004. Жертвували: *Ю. Заблоцький — 10 фунтів; по 5 фунтів — М. Білан, П. Котлярчук, В. Ячник;* Г. Д. — 4 фунти; С. Хоменко — 2 ф.; по 1 ф. — І. Балацький, Д. Панчишин; С. Вороний — 10 ш.; І. Бумбар — 5 ш.

Листа ч. 1005. Жертвували: С. З. — 1 ф.; по 10 ш. — С. Бринь, П. Василик. М. Ланиця; по 5 ш. — В. Бурак, С. Навроцький; М. Батіг — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1007. Жертвував: В. Вовчук — 1 фунт.

Листа ч. 1008. Жертвували: по 1 фун. — Г. Ч., Станкевич.

Листа ч. 1009. Жертвували: В. С. — 1 ф.; по 5 ш. — В. Гірчиця, Д. Дячко.

Листа ч. 1010. Жертвували: М. С. — 2 ф. 10 ш.; по 2 ф. — В. Б., Н. К.; по 1 ф. — В. Б.. С. Матіїв, Р. Н.. М. Ж., М. Шачко, о. протоієр. С. Молчанівський; по 10 ш. — Н. Г., Я. Б.; по 5 ш. — М. Ск. . . , Шуляр, І. Ільчишин.

Листа ч. 1012. Жертвували: *В. Василенко — 5 фунтів;* по 2 ф. — П. Г.; П. Ленківський, І. Ципух, Б. Л. Библів; Т. Мельник — 10 ш.; І. Р. — 5 ш.

Листа ч. 1013. Жертвували: М. Терлецький — 2 ф.; по 10 ш. — В. Чайка, Й. Савчак; Л. Кузьків — 7 ш.; по 5 ш. — М. Сливка, С. Нийлик.

Листа ч. 1014. Жертвували: В. Федак — 1 ф.; М. Кміт — 2 ф.; М. Смондрук — 10 ш.; П. Качмар — 5 ш.

Листа ч. 1017. Жертвували: по 3 фунти — Н. Н., О. Ясінький; Д. Майор — 4 фунти; по 2 ф. — Т. Демків, М. Шагай, М. Гайва; по 1 ф. — Яремович, М. Босакевич, І. Терлецький, П. Савків, І. Калина. М. Самбір, П. Шиж.

Листа ч. 1019. Жертвували: *Михайло Кукьжа — 5 фунтів;* по 2 ф. — С. М. К., М. М.; А. С. — 1 ф. 10 ш.; А. Плювак — 10 ш.

Листа ч. 1020. Жертвували: по 1 ф. — П. Личак, пані А. Длябога; по 10 ш. — М. Рева, В. Мигдаль.

Листа ч. 1021. Жертвували: по 5 ш. — В. Мороз, М. Рокицький; Т. Репецький — 4 ш.

Листа ч. 1022. Жертвували: П. Стасюк — 1 ф.; по 10 ш. — П. Вербицький, В. Новаківський, М. Олійник.

Листа ч. 1025. Жертвували: М. Терлецький — 2 ф.; по 1 ф. — М. Підлісний, З. Головачук, Кулинич; по 10 ш. — Я. Душний, П, Бискуп, П. Сікорин, О. Підгірківський, Панькків; Гайовий — 5 ш.

Листа ч. 1026. Жертвували: по 1 ф. — С. Наконечний, Д. Семенчук, В. Горинь.

Листа ч. 1027. Жертвували: С. Ємець — 10 ш.; по 5 ш. — І. Федчиняк, В. Гузан.

Листа ч. 1028. Жертвували: П. Цюприк — 2 ф.; Я. Сагайдак — 10 ш.; О. Гузар — 5 ш.

Листа ч. 1032. Жертвували: по 10 ш. — М. Кравець, В. Перебийніс; по 5 ш. — В. П., В. М.

Листа ч. 1033. Жертвували: І. Костів — 1 ф.; по 10 ш. — М. Музиковський, В. Б., І. Куфлінський, В. Цюприк, Т. Басараб.

Листа ч. 1034. Жертвували: по 2 ф. — І. Падурський, В. Красицький; по 1 ф. — А. Лучка, А. Реджі, М. Коковчук, М. Палій, І. Іванців, Б. К.; Є. Бабяк — 10 ш.

Листа ч. 1035. Жертвували: С. Рутар — 1 ф. 6 ш.; по 1 ф. — К. Калиновський, М. Кудлик; Костик — 15 ш.; по 10 ш. — С. Дякун, Солодуха, Козюк, П. Любінський, В. Лущишин, І. Соколовський, Коропатницький, В. Ґовдяк; по 5 ш. — М. Щуцький, Лобик; Давидович — 4 ш.

Листа ч. 1038. Жертвували: І. Мельник 1 ф.; по 10 ш. — Шевчук, Р. Мельник, Г. Ксьондзик; по 5 ш. — С. Дерев'янка, Наливайко, Борисюк; М. Пирожук — 6 ш.; Лапків — 4 ш.

Листа ч. 1047. Жертвували: М. Хоптій — 1 ф.; по 10 ш. — М. Новосад, В. Шуригайло; по 5 ш. — Д. Николишин, І. Палюх, І. Ляшенко, К. Бондаренко — 4 ш.; Стадник — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1049. Жертвували: В. Матвіїв — 1 ф.; по 10 ш. — В. Галай, Т. Г.; по 5 ш. — М. Новосад, Т. Козак; М. Цимбаліст — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Дезеж, Іванчишин; С. Гнатюк — 2 ш.

Листа ч. 1050. Жертвували: по 1 ф. — А. Бойко, А. Качкан, Мр. Х., М. Попівняк, М. Вуник; по 10 ш. — І. Яворський, М. Король, М. Підлісний, Барбарук, С. Концовський; по 5 ш. — П. Цюпак, М. Думітран, І. Костецький, М. Максимюк, М. Терновий, М. Коцур.

Листа ч. 1051. Жертвували: по 1 ф — В. Калитчук, К. Шех, І. Качан; по 10 ш. — Я. Федик, М. Вінецький, М. Кінаш, К. Ганчук, П. Дзюбан. М. Куцик; М. Комашка — 7 ш. 6 п.; І. Качан — 5 ш.

Листа ч. 1052. Жертвували: по 1 ф. — П. Герман, Ю. Свирида, М. Лінк; по 10 ш. — О. Кабляк, І. Залужний, Д. Остапяк, В. Ганяк, Мокрий; по 5 ш. — В. Франчак, Ф. Вовк, А. Хомів; Д. Бойко — 4 ш. 6 п.; В. Маленик — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1053. Жертвували: *по 5 фунтів — Й. Смага, І. Варлам;* по 2 ф. — І. Нискоклон, В. Семчишин; по 1 ф. — І. Кривус, А. Ковальський, М. Мельник, Й. Василів, І. Ситник; по 10 ш. — П. Дутчин, Г. Дідик, І. Мердак, П. Благий, Д. Дмитренко, І. Кулачковський; *І. Гриник — 5 ш.;* Я. Курпба — 4 ш.

Листа ч. 1054. Жертвували: М. Петруха — 1 ф. 5 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — І. Дутчак, І. Проців, М. Дунський; Снігур — 2 ш.

Листа ч. 1055. Жертвували: *В. Кухарський — 5 фунтів;* Л. Германчак — 3 фунти; М. Гасин — 2 ф.; по 1 ф. — М. Дуркош, Т. Козак, В. Гапій, І. Федаш, Параня Семіоник, П. Буртник, В. Бабінський (2), І. Пацій, П. Сахарчук, А. Петенко; по 10 ш. — І. Катюшко, С. Кліман, Б. Процик, І. Зайшлий, Г. Іванишин, М. Волос, П. Клиса, І. Фаль; по 5 ш. — С. Василик, В. Бабінський, О. Фаль.

Листа ч. 1056. Жертвували: по 10 ш. — П. Колісник, І. Колісник; М. Кінаш — 7 ш.; по 5 ш. — Є. Плекан, П. Павлюк, М. Бомок, М. Чорний, С. Крупа, І. Кавич, С. Пелех; по 4 ш. — П. Преснер, П. Росяк; А. Типрук — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Гоголь, В. Кінащук; по 2 ш. — І. Джуль, І. Скрипочка.

Листа ч. 1057. Жертвували: П. Яськовський — 3 фунти; по 1 ф. — В. Стемпіцький, А. Качмарський, М. Клим, І. Чіпак.

Листа ч. 1058. Жертвували: І. Куцак — 1 ф.; по 10 ш. — П. Юрків, Ю. Павлюк, І. Стародуб, Ф. Лесів, С. Криворучка, М. Ткачук; по 5 ш. — А. Нечипір, І. Білас, І. Федюк; В. Горкавенко — 3 ш.; П. Скорий — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1078. Жертвували: по 10 ш. — І. Носаль, М. Романюк, П. Юрків; по 5 ш. — І. Ярема, П. Орищук, М. Омелян, М. Павлюк, Г. Остапчук, П. Сич, І. Циган, М. Зінявський; по 3 ш. — А. Пасічник, В. Циган, О. Соколовський, Н. Коржанівський, П. Гордій; М. Весло — 4 ш. 6 п.

Листа ч. 1079. Жертвували: по 5 ш. — М. Венґер, Г. Ясяк, Ф. Онацко, О. Жук, З. Піхур, А. Вента, В. Щурик, Володимир, Дмитро, Мишляк; І. Медвідь — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Палаховіч, К. Сабай, В. Бордяк.

Листа ч. 1116. Жертвували: по 1 ф. — М. Кривінський, М. Криворучка, І. Карчевський; В. Бородько — 10 ш.

США

Листа ч. 1555. Жертвували: *М. Почтар — 5 дол.;* Д. Ярко — 2 дол.

Листа ч. 1591. Жертвував: Т. Качалуба — 2 дол.

Листа ч. 1726. Жертвували: по 1 дол. — І. Савицький, В. Ільчишин. М. Василишин, В. Савойка, Г. Крислатий.

Листа ч. 1739. Жертвував: В. Стригун — 1 дол.

Листа ч. 1778. Жертвував: *Д. Залізняк — 10 долярів.*

Канада

Листа ч. 1837. Жертвував: *І. Канюка — 10 долярів.*

Листа ч. 1897. Жертвував: *І. Плонський — 6 дол. 10 цен.*

Листа ч. 1905. Жертвували: *І. Пудиляк — 5 дол.;* по 2 дол. — В. Макар, П. Мисюґа; по 1 дол. — І. Маївка, О. Пущак, О. Савка, О. Кащишин, Д. Тисячний, Б. Овад, М. Рак, В. Олійник, М. Фаріон, І. Мороз, С. Баб'як, Н. Колтюк, В. Фідик, В. Пука, М. Садівник; О. Сась — 50 цен.

Листа ч. 1935. Жертвували: по 2 дол. Я. Тинівський, М. Винник; по 1 дол. — І. Ковалів, Н. Ільницький, О. Савчинський, М. Влох, М. Палащук, Я. Возняк, В. Королюк.

Листа ч. 1942. Жертвували: *М. Загребельний — 5 долярів;* по 2 дол. — Д. Семенюк, О. Шіляк, Т. Шарко; по 1 дол. — С. Лантух, В. Галич, Д. Лазор, С. Іванкевич, А. Устянівський, С. Гуменюк, Т. Шарко, Дз... (не чіткий).

Німеччина

Листа ч. 1951. Жертвували: по 10 н.м. — П. Чупляк, Вільчинський; М. Олексевич — 12 н.м.; Ю. Ряска — 7 н.м.; Ф. Ткачук — 8 н.м.; В. Сорока — 5 н.м.; Журавель — 2 н.м.; І. Міхович — 1 н.м.

Листа ч. 1962. Жертвували: по 10 н.м. — інж. Ю. Ковальчук, З. Терешкун; по 5 н.м. — Н. Сташків, Г. Пелех.

Всім Жертводавцям — щиро дякуємо.

УВАГА, ЧИТАЧІ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!

Маємо до продажу невелику кількість примірників книжки

МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА

ГОВОРИТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ

Це найновший твір (збірка оповідань) відомого сучасного українського письменника, прийнятий дуже прихильно українською критикою. Книга має 220 стор., видана Видавництвом »Гомін України« (Торонто, Канада) 1962 року.

Ціна книжки: в твердій оправі — $5 або £1.15.0
в м'якій оправі — $4 або £1. 8.0

Замовляти в Українській Видавничій Спілці в Лондоні

Ukrainian Publishers Ltd.
237 Liverpool Rd.
London, N. 1.